

Over religieuze hallucinaties

<https://hdl.handle.net/1874/275854>

1921

OVER RELIGIEUZE HALLUCINATIES

J. N. POST

A. qu.
192

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

1897 1329

OVER RELIGIEUZE HALLUCINATIES

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN
GRAAD VAN DOCTOR IN DE GENEESKUNDE
AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT,
OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
DR. W. VOGELSANG, HOOGLEERAAR IN DE
FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJS-
BEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN
SENAAT DER UNIVERSITEIT, TEGEN DE
BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
GENEESKUNDE TE VERDEDIGEN OP DINSDAG
14 JUNI 1921, DES NAMIDDAGS TE 5 UUR,
DOOR JOHANNES NIKOLAAS POST, ARTS,
GEBOREN TE WESTMAAS.

P. DEN BOER

SENATUS VETERANORUM TYPOGRAPHUS ET LIBRORUM EDITOR
UTRECHT

MCMXXI

AAN MIJN
VADER EN MOEDER

Bij het einde van mijn academische studie betuig ik mijn oprechten dank aan U, Hoogleeraren, Lectoren en Assistenten der Medische en Philosophische Faculteit van de Utrechtsche Universiteit voor hetgeen U tot mijn vorming hebt bijgedragen.

U, Hooggeleerde Winkler, Hooggeachte Promotor, ben ik dubbelen dank verschuldigd: in de eerste plaats, dat ik assistent in Uw kliniek mocht zijn, in de tweede plaats om Uw liberaliteit, die mij toestond, dit onderwerp in hoofdzaak psychologisch te bewerken.

U, Zeergeleerde Roels, die door Uw grooten steun en leiding het mij mogelijk maakte, dit onderwerp te behandelen, op deze plaats mijn bijzondere erkentelijkheid betuigd; ten zeerste waardeer ik de vrijheid, die Gij mij bij de bewerking hebt gelaten.

INHOUD

	Bldz.
HOOFDSTUK I. Inleiding	1
HOOFDSTUK II. Literatuuroverzicht	22
HOOFDSTUK III. Indeeling	53
HOOFDSTUK IV. Eenige religieuze hallucinaties	68
HOOFDSTUK V. Bespreking van de verzamelde gegevens	92
STELLINGEN	117

HOOFDSTUK I.

Inleiding.

Wanneer we de geschiedenis van de psychiatrische en psychologische wetenschap nagaan, dan valt een zekere kentering in de laatste jaren op. Het duidelijkst springt dit in het oog als, zij het dan ook in het kort, de ontwikkeling van de psychologie nagegaan wordt.

Deze is immers het laatst van alle een zelfstandige wetenschap geworden, wat zeer begrijpelijk is, als men let op den nauwen band, die er steeds tusschen psychologie en filosofie bestaan heeft. Het waren dan ook tot voor korten tijd alleen de filosofen, die zich met haar beoefening bezig hielden, daar de wijze van arbeiden op dit gebied ten nauwste samenhangt met het filosofisch standpunt van den onderzoeker. Zoozeer was men van het goed recht van de bearbeiding der psychologie door filosofen overtuigd, dat zelfs een kritisch man als Kant 1) de natuurwetenschappelijke methode absoluut onbekwaam oordeelde voor de psychologie.

Het is daarom van de zijde der natuurwetenschap, dat zich een zelfstandige experimenteele psychologie heeft gevormd, waarbij dan in de allereerste plaats de naam van G. Th. Fechner moet genoemd worden, die de wet van den physioloog Weber: „Observatio in pluribus sensibus comprobata, homines in observando discrimine rerum non

1) Vgl. I. Kant, Kritik der reinen Vernunft, Reclam-Ausgabe (naar 2e druk, 1787), p. 321 en 322.

differentias absolutas, sed relativas percipere" 1) in zijn „*Elemente der Psychophysik*" (1860) verder mathematisch-psychologisch ontwikkelde.

Terwijl Weber en Fechner zich ten doel stelden, intensiteiten, extensieve ruimte en tijdsvoorstellingen, de kwaliteit der gewaarwordingen enz. in quantitatief opzicht met elkaar te vergelijken om, zoo mogelijk, de betrekking, die men tusschen prikkel en gewaarwording of voorstelling vindt, in een wet te belichamen, breidde Wilhelm Wundt het arbeidsveld uit door de waarnemingen, de voorstellingen, de associatie, de wils-, „Trieb"- en instincthandelingen binnen de sfeer van het onderzoek te betrekken.

De hogere psychische processen achtte Wundt voor experimenteel-psychologisch onderzoek niet toegankelijk, waarom hij deze tot voorwerp van studie in zijn „*Völkerpsychologie*" maakte.

Toen echter de Würzburger school zich aan de experimenteele bearbeiding van deze hogere psychische processen ging wagen (de hogere denk- en wilsprocessen) en hierbij wel gebruik moest maken van systematische introspectie, voelde zij het ontoereikende van de tot nu toe in de experimenteele psychologie gebezigde begrippen en werkhypothesen. Daarom moest ze nieuwe invoeren, waarvan ik hier „determinierende Tendenz" en „Akt" noem, zoodat de zuivere associatie-hypothese voor hen veel van haar kracht verloor. 2)

1) De Pulsu, Resorptione, Auditu et Tactu, E. H. Weber, 1834, p. 174.

2) Vgl. Oswald Külpe, Ueber die moderne Psychologie des Denkens, Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik, Band VI, 1912, p. 1069, speciaal p. 1084: „Es ist bezeichnend, dass eines der ersten Ergebnisse unserer Denkpsychologie negativ war: die von dem bisherigen Begriffsmaterial der experimentellen Psychologie zur Verfügung gestellten Termini gestatteten nicht, die intellektuellen Prozesse zu fassen und zu bestimmen."

Dit laatste eischt nadere argumentatie.

Allereerst een paar woorden over het goed recht van systematische introspectie.

Hoe wil men als buitenstaander een indruk krijgen van wat een ander denkt en oordeelt? De daad, waartoe bij het experiment de proefpersoon komt, is immers voor den buitenstaander niet direct begrijpelijk. Die daad (de reactiebeweging in het reactieexperiment) kan slechts in het licht van introspectieve gegevens worden geïnterpreteerd. Roels toont in zijn „*Psychologisch experiment en introspectie*” 1) met voorbeelden aan, dat zelfs het meest eenvoudige psychologische experiment den steun der introspectie niet kan ontberen.

In de tweede plaats moet nader toegelicht worden op welke wijze de „determinierende Tendenz”, om nu slechts één voorbeeld te nemen, de algemeene geldigheid van de associatie-hypothese aantast. Ik ontleen deze argumentatie aan Roels, „*De psychologie van den wil*” 2). Er bestaat tusschen de eigenschappen der associatie en der determinatie een hemelsbreed verschil. Om bij het geval van den invloed der instructie op het verloop van het experiment te blijven, weten wij, dat deze slechts dan de haar eigen werking doet gevoelen, als de proefpersoon haar heeft aanvaard. Zij is verder des te krachtiger naarmate de reactie moeilijker van stapel loopt. Onmogelijk kan echter een en ander worden gezegd van den associatieven band, die prikkel en instructie heet saam te binden. . . . de „determinierende Tendenzen” doorbreken van tijd tot tijd den stroom van het mechanisch psychisch gebeuren en schenken hem een teleologisch karakter in zoverre zij een determineering in den zin van een doelvoorstelling te voorschijn roepen.

1) Utrecht, 1916, p. 8.

2) Nijmegen, 1916, p. 47 en p. 48.

Al de bovengenoemde onderzoeken hebben echter toch dit gemeenschappelijke, dat ze van algemeen psychologisch standpunt uitgingen onder strenge abstractie van allerlei individuele verschillen. Dit afzien van individueel onderscheid gaf aan alle experimentele onderzoeken een min of meer levensvreemd karakter. Daar nu echter op psychologisch terrein de praktijk de wetenschap steeds vooruit is en de practicus, wanneer wetenschappelijke psychologie hem niet helpen kan, noodzakelijk zijn toevlucht nemen moet tot voorwetenschappelijke ervaring, 1) is het zeer gelukkig, dat mannen als Binet en Stern begonnen zijn de mensch als ikheid, als individualiteit tot voorwerp van wetenschappelijk onderzoek te maken.

Het is vooral William Stern geweest, die, met zijn in 1900 verschenen geschrift: „*Ueber Psychologie der individuellen Differenzen*”, de aandacht van menigen onderzoeker op het belangrijke van wetenschappelijke individuele psychologie gevestigd heeft. Dat hij succes gehad heeft, komt vooral uit in zijn voorwoord in „*Die Differentielle Psychologie in ihren methodischen Grundlagen*” (1911), waarin hij kan constateeren, dat de uitbreiding van de individueel-psychologische literatuur en de vorderingen op dit gebied een herdruk van het bovengenoemde werkje in zijn oorspronkelijken vorm overbodig gemaakt hadden 2). Dat dit terrein van de zijde der psychologen zoo lang braak gelegen heeft, vindt vooral zijn oorzaak daarin, dat de bij de experimentele psychologie gebezigde methoden niet toereikend waren om dit terrein te onderzoeken. Weliswaar is aan den arbeid der Würzburgerschool te danken, dat de introspectie

1) F. Roels, De toekomst der Psychologie, Den Bosch, 1918, p. 16.

2) „Zeker is, dat overwegingen van theoretischen en praktischen aard sterk voor een intensieve studie der individuele psychologie pleiten”, Roels, De toekomst der Psychologie, 1918, p. 13.

als psychologische methode de haar toekomende belangrijke plaats bij het psychologisch onderzoek verkregen heeft, maar voor het overige is het toch vooral de individueele psychologie geweest, die de niet in engeren zin natuurwetenschappelijke methoden in de psychologie de plaats gegeven heeft, die in verband met den bijzonderen aard van het onderzoeksmateriaal (de psyche) aan deze toekomt. Ik behoef hiervoor maar te verwijzen naar den methodologischen arbeid van Stern ¹⁾ zelf en van Faber ²⁾ bijv., waar het het uitwerken der methoden in godsdienstig-psychologisch opzicht betreft.

Ook in de psychiatrie had een soortgelijke omkeering plaats.

Onder den indruk van de belangrijke vondsten der hersen-anatomie was bijna aller aandacht omstreeks 1900 gevestigd op wat dit anatomisch onderzoek verder aan het licht zou brengen. Nissl is de man, die dat in zijn artikel over „*Hysterische Symptome bei einfachen Seelenstörungen*” in het Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie (25e Jahrgang, 1902) zoo scherp zegt: „es kann kaum einen grösseren Irrtum geben als die Meinung, dem Verständnis der psychischen Symptome dadurch näher zu treten, dass man dieselben psychologisch zu erklären versucht.” ³⁾

Eén man maakte in dien tijd een uitzondering. Hoe men ook over de door Freud gegeven psychologische verklaring denken moge, dat neemt niet weg, dat hem de verdienste

1) Vgl. W. Stern, Die Differentielle Psychologie enz. (1911), p. 136: „Die Einseitigkeit mit der die generelle Psychologie ihre methodische Anlehnung an naturwissenschaftliche Gesichtspunkte und Verfahrensweisen suchte, hat für die differentielle keine Geltung mehr. Wir sehen darin nicht mer eine durch die andersartigen Probleme gebotene Notwendigkeit sondern gerade einen Vorzug”.

2) Faber, Das Wesen der Religionspsychologie, Tübingen, 1916.

3) Nissl, t. a. p. 10.

toekomst voor het eerst een oplossing in psychologischen zin van den inhoud eener psychose te hebben aangeboden.

De algemeene opvatting komt natuurlijk ook duidelijk uit in den strijd over het verband tusschen individualiteit en psychose (omstreeks 1905). In 1904 had namelijk Tiling in de serie Grenzfragen des Nerven und Seelenlebens (No. 27) een bijdrage, getiteld: „*Individuelle Geistesartung und Geistesstörung*” geleverd, waarin deze wel niet met strenge redeneeringen, maar meer in belletristischen vorm gewezen had op het bestaan van een verband daartusschen. Hierover wordt hij door Clemens Neisser 1) aangevallen, die, na uitschakeling van dégénéres en psychopathen, alle verband tusschen persoonlijkheid en psychose nog ontkennen kan, zelfs voor de paranoia en in dit opzicht volstrekt niet alleen stond. Tiling 2) verdedigt zich nu tegen Neisser's aanval met den eisch, dat de bewustzijnsverschijnselen in hun eigen samenhang onderzocht moeten worden.

Heb ik in het voorafgaande gepoogd de verplaatsing van de belangstelling der psychologen van het algemeene naar het bijzondere, naar het probleem der individualiteit, te laten uitkomen, nu is het mijn taak het parallele verschijnsel bij de psychiaters te laten zien. Moest ik er al op wijzen, dat de praktijk de psychologie vooruit was, zoo is ook de psychiatrie de pathopsychologie vooruit, wanneer ik hier tenminste de psychiatrie opvat als de „kunst” van de behandeling van den individueelen zielszieke en de pathopsychologie als de „kunde”, die haar gegevens ontleent aan wetenschappelijk psychologisch onderzoek der zieke psyche 3).

1) Clemens Neisser, Individualität und Psychose, Berliner klinische Wochenschrift, Jahrgang 1905, No. 45, 46 en 47.

2) Centralblatt für Nervenheilkunde und Psychiatrie (1906), p. 91—101.

3) Vgl. Jaspers, Allgemeine Psychopathologie (1913), Einführung, p. 2.

Zoodra dus de meening meer en meer aanhangers onder de psychiaters vond, die van der Hoeven ¹⁾ als volgt formuleert: „in het symptomenbeeld moeten we de uiting zien van de individueele kenmerken,.... ook zelfs bij die psychosen, waar duidelijk een zelfstandig ziekteproces kan worden aangetoond, is dit ziekteproces misschien in staat, een wijziging te brengen in de wetten, waaraan het normale geestesleven heeft gehoorzaamd, doch de inhoud der psychotische verschijnselen moet in elk geval uit dien van het normale geestesleven van den individueelen patient kunnen worden afgeleid”, werd de behoefte aan pathopsychologie en speciaal aan individueel-psychologische gegevens hoe langer hoe meer gevoeld.

Dit blijkt o. a. uit de oprichting van het Zeitschrift für Pathopsychologie in 1912, getuige het inleidende artikel van W. Specht, „*Ueber den Wert der pathologischen Methode in der Psychologie und die Notwendigkeit der Fundierung der Psychiatrie auf eine Pathopsychologie*”, waarvan de inhoud op het volgende neerkomt. Geleerd door de ervaring, dat de psyche nog op een andere wijze dan door een proces in de hersenen kan worden beïnvloed („dasz es im Psychischen selbst Abhängigkeitsbeziehungen gibt” ²⁾), bepleit hij de noodzakelijkheid van een fundeering der psychiatrie op een pathopsychologie.

In dit verband dient zeker ook te worden genoemd een artikel van Jaspers over: „*Die phänomenologische Forschungsrichtung in der Psychopathologie*”, ³⁾ waar op de groote beteekenis der subjectieve symptomen voor de psychiatrische diagnostiek gewezen wordt. ⁴⁾

1) H. van der Hoeven, Psychiatrie, Handleiding voor Juristen (1913), Algemeene Beschouwingen over Psychosen, p. 24 en 30.

2) W. Specht, t. a. p. 27.

3) Zeitschrift f. d. gesamte N. u. P. Originalien, Band 9 (1912), p. 391.

4) Hier is de plaats om te verwijzen naar de Rectorale Rede van

Meer speciaal de behoefte aan individueel-psychologische gegevens komt uit in het hoofdstuk van Kretschmer, „*Sensitive Beziehungswahn*“, dat tot titel draagt: „Zur psychiatrischen Charakterlehre“, waar hij vraagt: „Wie wollen wir ein wissenschaftlich exaktes Charakterbild entwerfen, wenn die handlichen Begriffe fehlen um den Stoff anzureihen?“ 1)

Maar eigenlijk had ik de eerste plaats moeten inruimen voor een het vorig jaar verschenen artikel van Kraepelin zelf, waarin hij met een bewonderenswaardige objectiviteit, terwijl hij bijna aan het einde van zijn levensarbeid is gekomen, deze nog eens kritisch beschouwt en dan in staat is het volgende te zeggen 2): „Trotz alledem aber werden unsere Erfolge bescheidener, mit dieser Entwicklung, die den allgemeinen Erfahrungen wissenschaftlicher Forschung durchaus entspricht, werden wir uns abzufinden haben. Es ist unter diesen Umständen gewisz richtig, die Frage auf zu werfen ob es nicht neue Ziele und Wege der klinische Arbeit gibt, die verheissungsvollere Aussichten eröffnen. Naturgemäsz richtet sich der Blick hier von der rein ordnenden Tätigkeit einer Abgrenzung und Gruppierung von Krankheitsformen, der ohne Zweifel höheren und befriedigenderen Aufgabe zu, ein Verständnis für das Wesen und den inneren Zusammenhang der Krankheitsvorgänge zu gewinnen. Wir möchten die verwirrende Mannigfaltigkeit der seelischen Störungen nicht nur in ihren äusseren Gestaltungen kennen lernen, sondern auch die Gesetze ihres Zustandekommens ergründen, sie als das Ergebnis bestimm-

Prof. L. Bouman over Psychische Aktiviteit (van Rossem, Amsterdam, 1916).

1) Sammlung von Monografiën aus dem Gesamtgebiete der Neurologie und Psychiatrie, Heft 16 (1918), p. 8.

2) Die Erscheinungsformen des Irreseins, Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie. Originalien. Band 62 (1920), p. 1—29.

ter Voraussetzungen begreifen lernen." 1) Na er dan op gewezen te hebben, dat het de verdienste van Birnbaum is, er den nadruk op te hebben gelegd, dat de gedaante van de klinische ziektevormen behalve door de „maszgebende pathogenetische" ziekteoorzaak in groote trekken mede door de aangeboren en verworven eigenschappen van den zieke bepaald worden 2), gaat hij voort met: „Bei weitem am stärksten dürfte die Gestaltung der Krankheitsbilder, wenigstens bei uns, durch die *persönliche Eigenart* der Erkrankten beeinflusst werden. Die unendliche Mannigfaltigkeit der Veranlagung und der Lebensschicksale gibt jedem einzelnen ein bestimmtes, nur ihm zukommendes seelisches Gepräge, das sich naturgemäsz auch in den Krankheitsäusserungen geltend machen musz. Ganz im groben zeigt sich das schon darin, dasz jeder Wahnhalt selbstverständlich seinen Ursprung in der Vorstellungswelt des Erkrankten haben musz, aber auch die Art seiner gemütlichen Regungen und seiner Willensäusserungen wurzelt letzten Endes in der vor der Krankheit gegebenen Persönlichkeit, mag auch das Leiden die schwersten Zerstörungen, Verschiebungen und Umwälzungen mit sich bringen." 3)

Ten slotte moet ik toch de scherpe argumenten van Kronfeld 4) vermelden, wiens werk voor mij een zeer groote orienteerende waarde bezit, en dien ik om zijn fijne karakteristika nog herhaaldelijk zal moeten citeeren. Om de noodzakelijkheid van psychologisch onderzoek te doen uitkomen, laat hij eerst zien, hoe het kluwen van psychosen, dat overblijft, na aftrek van de organische psychosen (waar-

1) t. a. p. 1.

2) vgl. p. 6.

3) t. a. p. 10 en 11.

4) Das Wesen der Psychiatrischen Erkenntnis 1920, p. 405, 406.

onder hij de *dementia praecox* 1) niet rekent, dus waarin de schizofrenie en de *dementia praecox* aan de eene zijde, de manisch-depressieve psychose en de psychopaath met zijn exacerbaties te onderscheiden vallen), op dit oogenblik ontward wordt door een diagnostiek, waarvan de prognosestelling het voornaamste is. Dan wordt op de veelvuldige vergissingen en fouten, die op deze wijze buiten schuld van den medicus maar tengevolge van de gebrekkige diagnostiek gemaakt worden, gewezen, waarbij even de gevallen gememoreerd worden, die jarenlang het manisch-depressieve karakter droegen en toch ineens verder progressief gingen verlopen en die andere, die wel het typische beeld van een beginnende *praecox* aanboden, maar dan daarop een remissie (soms van tientallen jaren) kregen en waarbij dus practisch van genezing gesproken moest worden.

Deze verwarring schrijft hij daaraan toe, dat nooit de volle en bewuste consequentie getrokken is: „dasz das Zustandsbild das Kriterium des Ablauftypus ist und sein musz" 2). Nu geeft hij wel toe, dat de kliniek ter bepaling van de prognose nooit iets anders ter beschikking heeft gehad, dan het door den zieke aangeboden symptomencomplex, maar hij ontkent, dat zij zich met bewustheid heeft gerealiseerd, hoe zij te werk ging als ze, afgaande op dit symptomencomplex, haar prognose stelde. Dan zou immers opgevallen zijn, dat men nooit op grond van een voldoende nauwkeurige beschrijving, maar steeds om het vaag gemeenschappelijke, dat dit symptomencomplex met die van andere patienten, wier ziekteverloop men kende, verbond, in de eene of de andere richting een beslissing nam. Die trekken van overeenkomst waren lang niet altijd dezelfde, nu eens

1) Of men ook al met Kronfeld hierover van meening verschilt, doet aan zijn betoog, dat nu volgt, niets af.

2) Kronfeld, t. a. p. 408.

was het het gemeenschappelijke, bijv. de afname van het intellect, dan weer bepaalde affectieve veranderingen, dan nog weer iets anders, dat den doorslag gaf bij de bepaling der prognose. Het verschil tusschen het uitgangspunt van de klinische onderzoekers en datgene wat ter oplossing van het probleem vereischt wordt, is door hem in de volgende zinsnede samengevat: „der psychiatrische Kliniker fragte bisher, liegt im Verlauf ein Hinweis auf die Abfolge künftiger Zustände (Endzustände)? Er sollte fragen liegt im Zustandsbild ein Kriterium der Zugehörigkeit zu einer bestimmten Krankheitseinheit — die dann auch das Gesetz des Verlaufes, die Progredienz, innerhalb gewisser Grenzen bestimmt?" 1) Hierbij beroept hij zich op de interne kliniek, waar de probleemstelling toch ook een zoodanige is en de symptomen niet met de ziekte zelf verward worden; zooals zoo vaak in de psychiatrie gebeurd is, mannen als Griesinger en Wernicke uitgezonderd. Hierin is de mogelijkheid gegeven om tot meer juiste psychiatrische ziekte-eenheden te komen dan tot nu toe in deze groep van psychosen het geval was. Kronfeld eindigt dit betoog met de opmerking, dat een onderzoek, of de beantwoording van deze laatste vraag wel mogelijk is, slechts door de psychologische analyse der symptomencomplexen verricht kan worden 2), terwijl hij deze stelling nog meer plausibel maakt door aan te wijzen, waarop de splitsing in de bovengenoemde groep van psychosen zal uitloopen, in een onderscheiding namelijk van een psychose, die binnen de grenzen van de door haar getroffen persoonlijkheid zich afspeelt en van een proces, dat door haar destrueerende werking een geheele omvorming van de persoonlijkheid teweegbrengt. 3)

* * *

1) Vgl. Kronfeld, t. a. p. 408.

2) Vgl. Kronfeld, t. a. p. 409.

3) Vgl. Kronfeld, p. 408, maar ook p. 114 en 115, waar nader de

Nog een paar opmerkingen van algemeenen aard vooraf.

Hoppe 1) was het, die in zijn inleiding tot de Psychopathologie wijst op het volgende merkwaardige feit. Terwijl in de medische wetenschap de physiologische tak zich van de psychologie had afgekeerd, nam de psychiatrische tak deze als pathopsychologie weer in zich op. Bij die opname zou de pathopsychologie in de knel kunnen komen, wanneer men alleen de natuurwetenschappelijke methode in engeren zin bezigde bij het bearbeiten van dit terrein.

Nu is uit de korte beschrijving van de historie der psychologische wetenschap wel gebleken, dat hier zoowel voor de wetenschap, die de gezonde, als voor haar, die de zieke psyche onderzoekt, eigen, d. w. z. psychologische methoden geeischt worden. Niet, dat daarmee gezegd wordt, dat de psychologische methoden niet zouden streven naar exactheid 2), evenals de natuurwetenschappelijke methode in engeren zin, die in de geheele verdere medische wetenschap wordt toegepast, maar alleen om er den nadruk op te leggen, dat haar methoden anders zijn dan die der overige medische

scheiding uitgewerkt wordt tusschen symptomen, die een uiting zijn van de door de psychose getroffen persoonlijkheid en die, welke de manifestatie zijn van het de persoonlijkheid verwoestende proces.

1) A. Hoppe, Zur logischen Grundlegung der Psychopathologie, Zeitschrift für die gesamte N. u. P. Band 52 (1919), p. 392.

2) Hier moet ik toch even Wundt citeeren: Ueber Ausfrageexperimente und über die Methoden zur Psychologie des Denkens, Psychologische Studien von W. Wundt (1907), Band III, p. 319: „Die Forderung einer „volkommenen Exaktheit“ trifft für keine Wissenschaft bekanntlich in allen ihren Teilen zu, ausser für die Mathematik, und vielleicht nicht einmal ganz für diese, man denke nur an die Näherungsmethoden... So kennt denn auch die Physik, die exakteste unter den empirischen Wissenschaften, Probleme, die sich bis jetzt wenigstens einer völlig exakten experimentellen wie mathematischen Behandlung entziehen, wenn man unter Exaktheit nicht bloß technische Sorgfalt und tunlichste Annäherung an ein exaktes Verfahren verstehen will. Doch der Psychologe musz sich mit dem Erreichbaren begnügen“.

wetenschap, in verband met den aard van haar onderzoek-materiaal. 1)

Ook mag hier niet uit worden geconcludeerd, dat de psychiatrie niet langer in de medische wetenschap zou tehuis behooren. Het gaat in de psychiatrie niet om de vraag: „fysisch óf psychisch“, maar zooals Bleuler 2) dat zegt: „in hoeverre fysisch en in hoeverre psychisch?“ Alleen wordt voor de psychiatrie een zekere graad van zelfstandigheid opgeëischt, dat zij, waar het psychische processen geldt, die het voorwerp van haar onderzoek uitmaken, gebruik kan maken van die methoden, die zich voor het onderzoek van psychische processen bijzonder leenen.

Hebben we dus nu de psychopathologie begrensd naar de zijde der medische wetenschap, thans rest nog de houding te bepalen tegenover diegenen, die meenen, dat de psychologie de oplossing van alle problemen en levensvragen brengen zal. Dit psychologisme zal natuurlijk niet in den breedte hier besproken kunnen worden, want de vragen, die hierbij beantwoord zouden moeten worden, liggen op kennistheoretisch terrein. Ik moet dan ook volstaan met alleen maar mee te deelen, dat in dit boekje een dergelijke opvatting niet gehuldigd zal worden daar het onmogelijk is het volle leven met zijn waarden, met zijn normen te onderzoeken zonder rest met methoden, die alle waardebepaling en elk normatief karakter in principe buiten bespreking laten. De psychologie zal nooit de individualiteit kunnen

1) Vgl. hiermede, wat W. Hellpach zegt in zijn bespreking van den 8en druk van Kraepelin, Psychiatrie (Zeitschrift für angewandte Psychologie, Band XIV, 1919, p. 347: „im Grunde ist es bei allen psychologischen Problemen so, weil eben nur einmal die Psychologie Wissenschaft vom Geiste, d. h. von etwas letztlich schlechthin Qualitativen, Unquantifizierbaren und damit von aller Möglichkeit reine Naturforschung zu werden bedingungslos ausgeschlossen ist.“

2) E. Bleuler, Fysisch und Psychisch in der Pathologie, Zeitschrift für die gesamte N. u. P., Band 30 (1915), p. 430.

uitputten of haar geheel kunnen verwerken, maar steeds zal er, niet alleen bij den huidige stand van zaken met haar geringe vorderingen en haar beperkt aantal oplossingen, maar ook in de toekomst naast deze zienswijze plaats voor een andere beschouwingswijze, van normen en waarde-bepalingen uitgaande, overblijven. Birnbaum 1) zegt dat zoo mooi: „dasz verschieden eingestellte Wissenschaften — die Naturwissenschaften auf der einen Seite, die Geistes und vor allem die *Normenwissenschaften* auf der anderen — zu den gleichen Erscheinungen durchaus verschiedenartige Stellung nehmen und bei doktrinärer Handhabung es nicht über sich bringen, zugleich auch dem, an sich ebenso berechtigten, Standpunkt der anderen gerecht zu werden. Und

1) Birnbaum, Psychopathologische Dokumente, 1920, Vorwort p. V. Vgl. ook Möbius, Die Hoffnungslosigkeit aller Psychologie, 1907, waarvan de titel voor zichzelf spreekt. Ook H. Rickert, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, 3e Auflage, 1915, p. 25 en 26, waar de nadruk op de waarde-bepaling wordt gelegd en p. 146: „Fragen wir noch einmal, ob der wissenschaftliche Abschluss einer individualisierenden Begriffsbildung ohne Beziehung auf allgemeine Kulturwerte möglich ist, so muss die Antwort verneinend lauten“. Ook Berkelbach van der Sprenkel, Vrees en Religie, Acad. Proefschrift, 1920, p. 5: Het tot stand brengen van een systeem der oordeelen en waarde-bepalingen blijft de taak der philosophie (vgl. Windelband, Präludien, 1903, p. 48, 49), de psychologie werkt daarmede bij haar onderzoek; zij kiest haar object en beschrijft de daarin vervatte gegevens; daarna systematiseert zij, wat zij gevonden heeft en voegt het samen in een wetmatige rangorde.

Eén voorbeeld om te laten zien, hoe het leven zich soms aan alle onderzoek onttrekt; het is ontleend aan een artikel van F. Stern, Ueber die Möglichkeit der psychiatrischen Diagnostik überhaupt, Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie, Originalien, Band 53 (1919), p. 359, waar hij de extase bespreekt om daaraan te demonstreeren, dat het eigenlijke van dit proces noch logisch kan begrepen worden, noch psychologisch ontward, want „Die spezifische Bedeutung des Vorganges, sein Wesentliches ist uns von vornherein immanent: „Der Ekstatiker kann das Unsagbare nicht sagen, Er sagt das andere, Bilder, Träume, Gesichte; die Einheit nicht.“ (Martin Buber, Ekstatische Konfessionen, p. XXIII).

wer ihr (bedoeld wordt de psychopathologie) vörhält, dasz sie sich unfähig erweise zur vollen Erfassung und Bewertung wirklicher seelicher Werte und wahrhafter geistiger Gröszen, der fordert von ihr mehr und anderes, als sie ihrer Natur nach geben soll und geben kann."

Roels 1) drukt zich als volgt uit met betrekking tot deze vraag: geen enkele wetenschap staat op zichzelf maar „de philosophie bevindt zich aan de basis en den top van elke wetenschap" (dus ook van de psychologie). Aan de basis, voorzoover ze de vóóronderstellingen onderzoekt, waarop een bepaalde wetenschap berust; aan den top, in zooverre zij de resultaten van de wetenschappen afzonderlijk met elkaar in verband brengt.

De wijsbegeerte alleen zal op alle vragen, die buiten het bestek der wetenschappelijke ervaring vallen, een antwoord trachten te geven en het wijsgeerig uitgangspunt zal weer op zijn beurt onder meer afhankelijk zijn van de bepaalde religieuze ervaring van den enkeling of van zijn bijzondere geaardheid.

Het hier te onderzoeken materiaal zijn historische documenten. Ons aansluitende bij Stern zullen wij dus de historio-biografische methode toepassen, die ook beschrijvende en analyseerende methode genoemd kan worden, waarbij we de hiermede verkregen gegevens zullen bezien in het licht van de resultaten, verkregen bij de introspectieve psychologie der hoogere geestes-processen.

1) F. Roels, De toekomst der Psychologie 1918, p. 21. Vgl. ook Wundt, Einleitung in die Philosophie 1902, p. 19, waar hij zegt: Philosophie ist die allgemeine Wissenschaft, welche die durch die Einzelwissenschaften vermittelten Erkenntnisse zu einem widerspruchsslosen System zu vereinigen und die von der Wissenschaft benützten allgemeinen Methoden und Voraussetzungen des Erkennens auf ihre Principien zurückzuführen hat."

Heb ik tot nu toe slechts stilgestaan bij de motiveering van de te bezigen psychologische methode, nu zal over de te behandelen stof, de religieuze hallucinaties, nog het een en ander gezegd moeten worden.

Men mag van mij geen uitgebreide bespreking verlangen van al de definities, die er in de laatste honderd jaar van een hallucinatie gegeven zijn, want dat heeft hier geen zin. Hier kan worden volstaan met de omschrijving: waarnemingen zonder object in de buitenwereld.

Wat is de reden, waarom juist de religieuze hallucinaties uitgekozen zijn? Natuurlijk niet daarom, dat religieuze hallucinaties om hun godsdienstigen inhoud een geheel ander karakter zouden bezitten dan de andere hallucinaties. De opvatting immers, dat de „godsdienstwaanzin” een afzonderlijke psychose wezen zou, behoort tot het verleden ¹⁾. Toch bezitten de religieuze hallucinaties één kenmerk, dat hier sterker dan bij andere hallucinaties op den voorgrond treedt: het werkelijkheidskarakter. Daarbij bezitten we in de literatuur zeer nauwkeurige zelfwaarnemingen, die onder meer reeds dit groote voordeel bezitten boven de hedendaagsche ziektegeschiedenissen, dat de subjectieve factor van den ondervrager, den geneesheer, hier uitgeschakeld wordt.

Niet alle religieuze hallucinaties, die in de literatuur bewaard zijn gebleven, kunnen voor dit onderzoek gebezigd worden. Stellig moeten afvallen die, wier taal voor ons,

1) Vgl. Hoppe, Wahn und Glaube, Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie, Band 15, 1919, p. 189, waar hij met betrekking tot het leekenbegrip „religiöser Wahnsinn” opmerkt: „Nicht um hier zum unendlichen Male wieder zu versichern, dass Wahnideen religiösen Inhalts bei allen Geisteskranken, vorübergehenden und heilbaren wie bei ganz chronischen, vorkommen können, dass unter Umständen bei denselben Kranken religiöse Wahnideen mit nichtreligiösen wechseln, und dass es für die Beurteilung des einzelnen Falles gar nichts ausmacht ob sich nun jemand etwa für den Kaiser oder für Jesus Christus hält, ob er glaubt gänzlich verarmt oder auf ewig verdammt zu sein.”

Westerlingen, zoo vreemd is, dat wij kwalijk in staat zijn uit de vertaling een indruk te krijgen van hetgeen de schrijver heeft willen zeggen. Zoo vallen de vroegste mededeelingen der Oosterlingen en die der Mohammedanen o. a. af, zoodat ik me dus heb moeten beperken tot hallucinaties uit de Middeleeuwen en later.

Als noodzakelijk voor het juist begrijpen er van, ga vooraf een korte samenvatting van de psychologische gegevens, waarover de auteurs van de te onderzoeken dokumenten krachtens hun godsdienstige ontwikkeling toentertijd beschikten.

Hierom laat ik nu een citaat volgen van Dr. F. Roels 1): „De middeleeuwsche mystiek, tenminste de orthodoxe” — en juist daaraan ontleenen we onze voornaamste gegevens — „heeft zich parallel aan de scholastieke filosofie en theologie ontwikkeld. Als speculatieve wetenschap behoort zij tot de theologie, want haar domein is de bovennatuurlijke orde. Maar al dient zij daarom dan ook streng van de scholastieke filosofie te worden gescheiden, verband er mee houdt zij toch wel. Al was het alleen maar omdat de meeste vooraanstaande middeleeuwsche scholastieken zoolwel dogmatische en mystieke theologen als filosofen waren. Dat verklaart, waarom de speculatieve mystiek bij haar beschrijving van de onmiddellijke betrekkingen tusschen de ziel en haar God van de gangbare scholastieke begrippen gebruik maakt. En dit is niet alleen het geval met de orthodoxe speculatieve mystiek van een Hugo de St. Victor bijv., maar ook met de heterodoxe van J. Scot Eriugena en zijn volgelingen uit de 12^e eeuw.

De scholastieke psychologie in haar verschillende middeleeuwsche schakeeringen doet ons derhalve het middel aan de hand den uitdrukkingen der mystici haar juiste betee-

1) Uit collegedictaat Godsdienstpsychologie.

kenis te verleenen. De praktische mystiek maakt het ons echter moeilijker dan de speculatieve ¹⁾. Bij de beschrijving der raglijne, rijk-genuanceerde verschijnselen toch, die de mysticus in zijn gezichten en vervoeringen beleeft, moet hij wel uit de schatkamer van zijn verbeelding: allegorieën, vergelijkingen, personificaties en symbolen te voorschijn halen om daarmee dan eigenlijk nog meer te zeggen, wat hij niet, dan wat hij wel ervaren heeft. Maar ook hier vormen de begrippen der scholastieke psychologie een leidraad. Want diegenen onder de mystici, wier mystiek in een devoot leven culmineert en aan alle theologische speculaties vreemd is, bezitten, dank zij het uniform traditioneel karakter der middeleeuwsche cultuur, kennis genoeg van de grondbegrippen der scholastieke psychologie om, alle aberraties der verbeelding, waaraan zij zich somtijds schuldig maken, ten spijt, toch voor den ingewijde verstaanbaar te zijn. En niet alleen de eigenlijk gezegde middeleeuwsche mystici, ook de latere, zooals een Teresa de Ahumada en een Joannes a Cruce bouwen in hun geschriften op de scholastieke traditie voort; allen staan zij min of meer op den scholastieken stam geënt."

Tot nu is dit materiaal vrijwel uitsluitend door godsdienstpsychologen (James o.a.) gebruikt, om na te gaan op wat wijs men o.a. het transcendente kan ervaren.

1) Men maakt onderscheid tusschen praktische en speculatieve mystiek, vgl. bijv. M. de Wulf: *Histoire de la philosophie médiévale*, 1905, p. 225 en 226: „Le mot mysticisme se rattache à la racine $\mu\nu$ (idée de fermer, clore) et désigne en général une tendance qui porte l'homme à s'unir à l'Infini d'une manière intime et secrète. Le mysticisme pratique est étroitement apparenté à la religion. Il est d'autant plus florissant que le sentiment religieux est plus universel. Par contre, le scepticisme religieux exclut le mysticisme. Par mysticisme spéculatif on peut entendre une science s'inspirant de cette tendance, avec pour objet la description des rapports de communication directe entre l'âme et Dieu, et l'explication de l'ordre universel par cette union."

Hier echter zal in het middelpunt moeten staan, wat be-
teekenen deze gegevens voor de psychopathologie, op welke
open vragen in het hallucinatieprobleem zijn deze in staat
eenige opheldering te verschaffen.

Nu moeten daarom vergeleken worden, de resultaten
der huidige systematische (of experimenteele) zelfwaar-
neming met de historische gegevens, die voor dit onderzoek
verwerkt zullen worden.

Roels 1) bespreekt, zooals reeds even werd gememo-
reerd, de gevaren aan de hedendaagsche introspectieve
methode verbonden.

Hierbij staat o.a. op den voorgrond het subjectieve
karakter, waardoor er voor suggestie en autosuggestie ge-
legenheid bestaat haar nadeeligen invloed te laten gelden.
Hiernaast moet in het oog gehouden worden, dat eigenlijke
zelfinspectie niet op het oogenblik van beleven zelf, maar
slechts kort na hun aanwezigheid mogelijk is, wat natuurlijk
een grens stelt aan uitgestrektheid en nauwkeurigheid.

Hoe staat het ten opzichte van al deze gevaren met de
te behandelen stof?

Voor suggestie en autosuggestie is niet veel gevaar, daar
pas door Teresa de Ahumada een schema voor der-
gelijke bevindingen opgesteld is en de hier gebezigde docu-
menten van vroeger datum zijn of van Teresa zelf, terwijl
de enkele latere uit geheel andere kringen afkomstig zijn.

Het opgaan van den geheelen persoon in het niet zoo
veel later meestal neergeschreven proces is voldoende tegen-
wicht tegen den langen duur en het zeer gecompliceerde
van dit proces, waardoor de kans op onnauwkeurigheid veel
vermindert.

Trouwens het ligt niet in de bedoeling deze gegevens voor

1) F. Roels. Psychologisch experiment en introspectie, 1916, p. 10
en volg.

resultaten van experimenteele methoden te willen laten doorgaan, maar hun waarde is een andere, zeker niet mindere. Daarom wil ik hier een paar aanhalingen van Stern en Kraepelin geven, die dat duidelijker laten uitkomen:

Stern 1) zegt bij de bespreking van de historische methoden ten dienste van de psychografie: „Zu den leichteren Aufgaben dieser Art gehört im allgemeinen die Verwertung introspektiver Angaben, historischer Persönlichkeiten in Briefen, Tagebuchblättern u.s.w. — Angaben, die um so eher benutzbar sind, je weniger sie in bewuszt autobiographischer Aufmachung vorliegen“, en Kraepelin 2): „Allerdings scheint es einen brauchbaren Prüfstein zu geben,das sind die Aussagen der Kranken selbst über ihre inneren Erlebnisse. (Einen sicheren Schutz gegen Selbsttäuschungen bietet es indessen leider nicht.)“

Voordat ik dit hoofdstuk eindig, moet er nog nadrukkelijk op gewezen worden, dat buiten het bestek van dit proefschrift valt een oordeel te vellen over het al of niet pathologische van de psyche der auteurs dezer gegevens.

Al is de hallucinatie een abnormaal symptoom, dat sluit nog niet in, dat de persoon, die hallucineert, daarom per se psychisch abnormaal moet zijn, ofschoon dit meestal wel het geval zal zijn.

Maar zelfs een abnormaal verschijnsel is nog niet waardeeloos en daarom zou ik dit voorwoord willen sluiten met eenige opmerkingen van Karl Birnbaum, uit zijn inleiding tot de *Psychopathologische Dokumente, Selbstbekenntnisse und Fremdzeugnisse aus dem seelischen Grenzlande* (1920), die dus over gelijksoortige gegevens spreekt: „Die Bezie-

1) W. Stern. Die Differentielle Psychologie (1911) p. 144.

2) E. Kraepelin. Die Erscheinungsformen des Irreseins, Zeitschrift f. d. gesamte N. u. P. Originalien. Band 62 (1920) p. 5.

hungen zum Pathologischen sind ungleich weitere, vielseitigere und feinere, als es der Alltagsauffassung entspricht. Und so ist hier so manches mit herangezogen, was an seelisch Ungewöhnlichem und Ausnahmsweisem die Norm des Durchschnittlichen nur eben überschreitet, ja was sogar nur gerade herangerückt ist an die Grenze des Krankhaften, nur auf jener Linie gelegen ist, die in der Richtung nach dem Pathologischen hinbiegt.

Und selbst die Frage, ob normal oder pathologisch ist hier nicht von grundlegender Bedeutung. . . . mag auch sonst wer immer auf eine solche Trennung Wert legen in der — fälschlichen — Ueberzeugung damit zugleich eine bequeme Entscheidung über den Wert oder Unwert an die Hand zu bekommen — hier, wo es sich im wesentlichen nur darum handelt, gewisse aus der Alltäglichkeit herausfallende seelische Erscheinungen geschlossen auf einer Linie aneinanderzureihen — hier ist es ohne tieferen Belang, wo schliesslich der Grenzstrich gezogen wird."

. . . ., "daz alles dies in Zeugnissen wiedergegeben wird, die zwar nicht irrenärztlich approbiert und nicht von gerichtsnotorischer Wertigkeit, dafür aber um so höherem allgemein menschlichen Werte sind und nicht zuletzt den ganzen Reiz der Ursprünglichkeit und Unmittelbarkeit des aus der Quelle selbst Dargebotenen an sich tragen". (Vorwort p. III, IV, VI.)

HOOFDSTUK II.

Literatuuroverzicht.

Gaan we de literatuur ¹⁾ over hallucinaties na, dan valt ons op, dat geen der schrijvers verder teruggaat met verwijzingen naar (respectievelijk: aanhalingen van) andere onderzoekers dan tot het begin der negentiende eeuw. Dit is, dunkt me, wel het beste bewijs ervoor, dat de vóór dien tijd in het licht gegeven onderzoekingen zoozeer in zienswijze en beschrijvingsmethode van de latere afweken, dat de jongere onderzoekers geen gebruik hiervan konden maken om hun opvattingen toe te lichten of er meerdere geldigheid aan te verleen.

Dit nu wordt des te begrijpelijker, wanneer we nagaan, op welke wijze men in het begin der negentiende eeuw bij zijn psychiatrisch onderzoek te werk ging. Men vindt bij Kronfeld ²⁾ een duidelijke karakteristiek van de toen gevolgde methode: „Die erste Periode ist diejenige spekulativer psychologischer Theorie; inauguriert durch Esquirols französisches Vorbild und durch Heinroth und Hoffbauer. Man isolierte die psychotischen Symptome voneinander und suchte

1) De overstelpende literatuur over de hallucinaties geheel te bespreken, is niet van mij te eischen. Mijn taak is slechts de verschillende wijzen, waarop dit probleem aangepakt is, te behandelen en bij die ondergeschikte punten langer stil te staan, waar in het proefschrift nader op ingegaan zal worden.

De beste literatuuropgaven vindt men bij Goldstein, Zur Theorie der Hallucinationen, Archiv für Psychiatrie, Band 44 (1908), p. 1098—1106 en bij Jaspers, Die Trugwahrnehmungen, Zeitschrift für die gesamte N. u. P. Referate, Band IV (1912), p. 348.

2) Dr. A. Kronfeld, Das Wesen der Psychiatrischen Erkenntnis, 1920, p. 396, 397.

hinter dem einzelnen psychologischen Tatbestand die Störung der psychischen Ablaufklasse, der er entsprach".

Hij wijst dan vervolgens op drie gebreken, die deze methode aankleven. „Einmal nämlich waren alle jene Systeme und Theorien des Geistes nicht durch Abstraktion und Induktion aus empirischen Ausgangsmaterialien gewonnen, sondern konstruktiver Art, wobei aber die Konstruktion kein heuristischer Gesichtspunkt, sondern das konstitutive Fundament psychiatrischer Theorie war. Man ging aus von gewissen allgemeinen psychologischen Naturbegriffen, z. B. von einer oder mehreren Grundkräften, Grundvermögen oder auch bloßen Definitionen der Seele, die man hypothetisch aufstellte und denen man die besonderen Tätigkeiten und Erscheinungsweisen nur logisch unterzuordnen suchte, indem man sie nur nach den allgemeinen Begriffen klassifizierte und so durch logische Definitionen bestimmte, oder indem man sie durch Schlüsse daraus ableitete und so als Folge aus ihren Gründen erklärte.... Der zweite Fehler dieser Richtung lag an der dauernden Identifizierung dessen, was die abstraktive Analyse der Symptome ergab, mit der genetischen und ätiologischen Quelle, durch die diese Symptome bedingt waren; er bestand in der Vermischung der Begriffe Grund und Ursache in ihrer Anwendung auf Psychisches.... Die psychotischen Zustände waren noch nicht Symptome von Krankheiten im Sinne der somatischen Medizin." Het derde gebrek typeert Kronfeld 1) door: „das Auszerachtlassen der somatischen, insbesondere der Gehirnsymptome".

Door deze beschrijving krijgt men een indruk van de toentertijd gevolgde methode, maar tegelijk kan men nu begrijpen, waarom latere onderzoekers niet voortgebouwd

1) Kronfeld, t. a. p. 398.

hebben op het werk van hun voorgangers. Immers de genoemde gebreken zullen nog in veel sterker mate aan vroegere beschrijvingen kleven en de subjectieve kijk van den onderzoeker zal nog grooter plaats in zijn arbeid hebben ingenomen, dan bij Esquirol en zijn tijdgenooten het geval is. Trouwens, over de literatuur in de periode van Esquirol, Heinroth en Hoffbauer wordt, behalve over de definities, die Esquirol van de hallucinaties en de illusies geeft, in latere psychiatrische studies ook vrijwel volkomen gezwezen. Deze definities geeft Esquirol ¹⁾ in zijn handboek over zielsziekten: „Un homme qui a la conviction intime d'une sensation actuellement perçue, alors que nul object extérieur propre à exciter cette sensation n'est à portée de ses sens, est dans un état d'hallucination... Dans les hallucinations tout se passe dans le cerveau.... sans l'intervention des sens. Dans les illusions, au contraire, la sensibilité des extrémités nerveuses est altérée, elle est exaltée, affaiblie ou pervertie; les sens sont actifs, les impressions actuelles sollicitent la réaction du cerveau. Les effets de cette réaction étant soumis à l'influence des idées et des passions qui dominent la raison des aliénés, ces malades se trompent sur la nature et sur la cause de leurs sensations actuelles.” ²⁾

Na eenigen tijd treedt een nieuwe psychiatrische school op, of zooals Kronfeld ³⁾ zegt: „Die zweite Periode psychiatrischer Arbeit knüpft sich an die französischen Vorbilder von Falret und Baillarger, erhält ihre stärksten Impulse durch die ungeahnten Fortschritte der damals mächtig aufstrebenden Physiologie des Zentralnervensystems und zeigt als ihre bedeutendsten Vertreter Griesinger, Meynert,

1) Des maladies mentales. Bruxelles, 1838, Deel I, p. 159.

2) t. a. p. Deel I, p. 203.

3) Kronfeld, t. a. p. 398.

Westphal und Wernicke.... Der grosze Gewinn den sie brachte war die Erkenntnis von der somatischen Genese und der zerebralen Lokalisation vieler Geisteskrankheiten." 1)

Wat nu de studie der hallucinaties betreft, men zal uit het voorafgaande kunnen begripen, dat de aandacht der onderzoekers, die tot deze groep behooren, in hoofdzaak gericht zal zijn op het oplossen van de vraag: „waar in de hersenen ontstaan de hallucinaties?"

De beschrijving der hallucinaties zal hier op den achtergrond staan en bij de indeeling zal de mogelijkheid van localiseeren in bepaalde hersengedeelten de richting bepalen. Wel treden we nu met Kahlbaum en Kraepelin in een derde periode van wetenschappelijk psychiatrisch onderzoek, die Kronfeld 2) typeert met: „Was diese dritte Richtung an die Materie herantrug, war, um es mit einem Schlagwort zu bezeichnen, die nosologische Fragestellung", maar toch staat men tegenover het hallucinatieprobleem als de vorige school. Eigenlijk zelfs wordt aan dit vraagstuk minder aandacht geschonken dan in de vroeger-genoemde school, daar de hallucinatie vanuit het gezichtspunt van een klinisch ziektebegrip slechts een der vele symptomen is, die bij een psychose tot uiting komen. Bij een bespreking van de resultaten der „anatomisch-physiologische" school, zooals toch de om Wernicke gegroepeerde onderzoekers genoemd kunnen worden, zal men zonder scherpe scheiding de prestaties der „klinische" school (Kraepelin c.s.) hieraan kunnen doen aansluiten. Dit biedt het groote voordeel, dat, daar beide scholen in tijdsorde niet zooveel uit elkander loopen, men van de oudere onderzoekers geleidelijk over kan gaan op de jongere.

Baillarger 3), wiens naam reeds als grondlegger der

1) Kronfeld, t. a. p. 398.

2) t. a. p. 400.

3) M. J. Baillarger, Des Hallucinations, des causes qui les produisent,

anatomisch-physiologische richting genoemd werd, beantwoordde in 1844 de prijsvraag der Académie Royale de Médecine. In zijn bekroond antwoord, waarbij in het middelpunt van zijn belangstelling staat: „l'importance de l'étude physiologique des hallucinations" (bldz. 275), wordt scheiding gemaakt tusschen „hallucinations psychosensorielles, le résultat de la double action de l'imagination et des organes des sens 1), en de „hallucinations psychiques". Deze laatste, waaraan zijn naam verbonden is geworden en die vooral bij het gehoororgaan voorkomen, dragen het kenmerk, dat zij zijn: „dues seulement à l'exercice involontaire de la mémoire et de l'imagination, étrangères aux organes des sens, elles manquent de l'élément sensoriel", 2) . . . des perceptions purement intellectuelles." 3) (Bij de bespreking der religieuze hallucinaties komen we hierop nog terug).

In 1866 publiceert Kahlbaum in het Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie, Band XXIII een verhandeling: „Die Sinnesdelirien", 4) waarbij hij z.g.n. Perceptions-Zellen (Schroeder van der Kolk) aanneemt, tusschen perifeer zintuig en hersenschors gelegen, waar „die centrale Uebernahme des Reizes in das Bewusstsein, die Umwandlung des physikalischen Vorganges in einer psychischen" 5) plaats grijpt. Apperception noemt hij de secundaire toevoeging van herinneringselementen aan een waarneming. Dit proces localiseert hij in de hersenschors. Dan bouwt hij zijn hypothese verder op, gebruik makende van het hem bekende feit, dat sommige mensen „die Fähigkeit der willkürlichen

et des maladies qu'elles caractérisent Mémoires de l'Académie Royale de Médecine. Tome Douzième, 1844.

1) t. a. p. 369.

2) t. a. p. 369.

3) t. a. p. 475.

4) t. a. p. 1—86.

5) t. a. p. 14.

Erregung innerer Sinnesbilder" bezitten, zooals bijv. Goethe en Johannes Müller 1). Nu gaat hij voort: „Die Versinnlichung der inneren Vorstellung musz offenbar wieder ein centrifugaler Process sein, da sie von unserem Bewusstsein erregt werden kann und mehr oder weniger von der Willkür abhängig ist. In dem Apperceptionsorgan kann sie ihren Sitz nicht haben, weil hier die Vorstellungen der eigentlichen Sinnlichkeit entkleidet niedergelegt sind, sie musz aber von hier als dem Hilfsorgan der Erinnerung ausgehen oder wenigstens diese Theile durchdringen und dann in centrifugaler Richtung weitergehen" 2) (wel niet tot het perifere zintuig, maar tot het perceptieorgaan). Hij noemt dit een „Reperception". Sommige hallucinaties zijn nu „nur krankhaft gesteigerte Reperceptionen" 3), dit zijn de zogenaamde „wechselvolle" hallucinaties 4). (Deze „Reperceptions-hallucinationen" en de later te bespreken Pseudo-hallucinationen van Kandinsky zijn één.) Andere hallucinaties berusten naar zijn meening op „Erregungszustände" in de perceptieorganen, deze worden door hem weder onderverdeeld in „stabile", „functionelle" en „erethische". 5) In deze verhandeling wordt het eerst het woord „Reflexhallucination" 6) gebruikt, waaronder verstaan wordt het geval, dat de hallucinaties van een bepaald zintuig afhankelijk zijn van hallucinaties van een ander zintuig, respectievelijk van waarnemingen van dat andere zintuig. Hoewel ik gepoogd heb zoo beknopt mogelijk te zijn en verschillende begrippen maar even heb aangestipt, moest ik toch wat langer bij de

1) Ueber die phantastischen Gesichterscheiningen, 1826 (later hierover meer). Kalhbaum, t a. p. 22.

2) t. a. p. 23.

3) t. a. p. 27.

4) t. a. p. 9.

5) t. a. p. 29, 30, 31.

6) t. a. p. 37.

opvattingen van Kahlbaum stilstaan, daar vele onderzoekers na hem zich gedeeltelijk bij hem aansluiten en zijn terminologie gebruiken.

Twee jaar later geeft Hagen 1) in hetzelfde tijdschrift de resultaten van een dertigjarige ervaring over het hallucinatieprobleem in het licht. Deze sluit zich voor een groot gedeelte bij de verklaringen, die Kahlbaum voor het ontstaan van een hallucinatie geeft, aan, maar legt den nadruk op de centrifugale prikkeling van de zintuigbaan, die hij verder laat voortschrijden in het verloop van deze baan dan de perceptiecentra: een zoogenaamde „Krampf“ in de sensibele zenuwen 2). Hij gebruikt verder voor het eerst het woord „Pseudohallucination“ 3), en wil daarmee aanduiden al die verschijnselen, die met hallucinaties verward worden.

(Latere onderzoekers hebben dit woord zonder de door Hagen daaraan gehechte beteekenis overgenomen voor een bijzondere groep van verschijnselen, die in dit overzicht bij de bespreking van Kandinsky's werk, ter sprake komen.)

Kraepelin 4) publiceert in 1881 in het Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie (5e Jahrgang) een tweetal artikelen: „Ueber Trugwahrnehmungen“, waarbij hij zich vrijwel geheel aansluit bij Kahlbaum's „Perceptions-hallucinationen“, maar hiernaast wijst op „Verfälschung des Perceptionsprocesses durch die spezifische Reaction des Sinnesnerven auf nicht spezifische Reize“ 5), waaronder zoowel entoptische en entotische waarnemingen als ook „Erinnerungsnachbilder“ en „elementäre Trugwahrnehmungen“ vallen. In de 8ste oplaag van zijn psychiatrisch hand-

1) Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie, Band 25, Zur Theorie der Hallucination, p. 1—113.

2) t. a. p. 52 en 53.

3) t. a. p. 14—21.

4) t. a. p. 215 en p. 349.

5) t. a. p. 220.

boek, een kleine dertig jaar later, hebben deze opvattingen geen noemenswaardige wijzigingen ondergaan, alleen wordt wat meer plaats ingeruimd voor gehoors- en gezichtshallucinaties bij een lijden van het perifere zintuig 1), waarnemingen, waarop later nog teruggekomen wordt.

A. Cramer geeft in: „*Die Hallucinationen im Muskelsinn bei Geisteskranken*” in 1889 een bijdrage ter verklaring o. a. van het „Gedankenlautwerden” en van „Zwangsbewegungen”. Hij spreekt van een „Muskelsinn”, waaronder hij de gezamenlijke „Bewegungsempfindungen” samenvat, die in de hersenschors worden omgezet in bewegingsvoorstellingen. Bij de „Zwangsbewegungen” stelt hij zich voor: „dass, im Falle die auf hallucinatorischem Wege entstandene Bewegungsempfindung durch einen sehr intensiven Reiz hervorgerufen ist, dieser intensive Reiz in der Hirnrinde angelangt, sofort auch auf die motorische centrifugale Bahn übergeht und die wirkliche Ausführung der dem Bewusstsein aufgezwungenen falschen Bewegungsvorstellung zur Folge hat.” 2)

Nadat hij met verschillende redeneeringen aannemelijk gemaakt heeft, dat in zeer vele gevallen het denken gepaard gaat met „leichte, meist unbewusste motorische Impulse, in centrifugaler Richtung in den Sprachapparat” 3) betoogt Cramer verder, dat, wanneer „die ganze Bahn des Muskelsinns (des Sprachapparates) in toto sich in einem Zustande krankhaft erhöhter Erregbarkeit befindet, jene leichten motorischen Impulse, welche bei unserem Kranken während des verbalen Denkens nach dem Sprachapparate abfliessen, dem Bewusstsein als Bewegungsempfindungen in dem Grade verstärkt vorgeführt werden, dass es denselben

1) t. a. p. DI I (1909), p. 211—237.

2) t. a. p. 6.

3) t. a. p. 13.

Eindruck bekommt, alsob das bloß Gedachte wirklich zum Sprechen articulirt worden wäre" 1). Hierbij wordt natuurlijk tegelijk „eine Trübung des Urtheils postuliert, welche dieses Mitarticuliren verkennen lässt" 2). Tenslotte poogt hij op soortgelijke wijze redeneerend het ontstaan van „Zwangsvorstellungen" 3) duidelijk te maken.

De kritiek van Klinke 4) (1892) weerlegt hij ten opzichte van zijn opvatting over het ontstaan van het „Gedankenlautwerden" heel duidelijk in „*Ueber Sinnestäuschungen bei geisteskranken Taubstummen*" 5) in 1896. Hier beschikt hij over een heel nauwkeurige waarneming bij een zeer intellectueelen doofstomme, die zijn vroegere opvattingen bevestigt. (Het komt mij voor dat Cramer onder Gedankenlautwerden verstaat de z.g.n. „hallucinations verbales psychomotrices" van Séglas. Die heeft hij bij zijn doofstomme zeker vastgesteld. Zijn critici verstaan onder „Gedankenlautwerden" die acustische hallucinaties, die zij in een sensorisch spraakcentrum willen localiseeren en verwarren deze met de door Cramer besprokene, omdat men deze ook denzelfden naam geven moet. Ter voorkoming van misverstand moet ik even opmerken, dat, ofschoon het „Gedankenlautwerden" het aphasievraagstuk aanroert, het natuurlijk niet in het minst mijn bedoeling is in het aphasieprobleem een bepaald standpunt in te nemen, zoolang een Fransche en Duitsche school met beiderzijds vooraanstaande onderzoekers het over deze vragen nog oneens zijn.)

Het zou op groote slordigheid wijzen, wanneer in dit overzicht de naam van A. Pick niet voorkwam, die van tijd tot

1) t. a. p. 14.

2) t. a. p. 18.

3) t. a. p. 19.

4) Ueber das Symptom des Gedankenlautwerdens, Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten, Band 26, p. 147.

5) Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten, Band 28, p. 875.

tijd zeer waardevolle casuïstiek leverde. Hier dient in elk geval besproken zijn „*Beitrag zur Lehre von den Hallucinationen*” in de *Jahrbücher für Psychiatrie*, Band II 1). In dit artikel beschrijft hij gezichtshallucinaties van samengestelden aard in een groot organisch gezichtsvelddefect op het zieke oog alleen, waarbij heel duidelijk het verband werd aangetoond tusschen een laesie van het perifere zintuigorgaan en hallucinaties in dit bepaalde zintuig 2).

In aansluiting hieraan dient W. Uhthoff: „*Beiträge zu den Gesichtstäuschungen bei Erkrankungen des Sehorgans*”, in het *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, Band V 3), vermeld te worden, waar aan de hand van een negental gevallen het samengaan van hallucinaties met organische ziekten in het gezichtsorgaan bij meerendeels geestelijk gezonden geïllustreerd wordt, maar de schrijver in zijn slotopmerkingen zelf ervoor waarschuwt „jede pathologische Veränderung des peripheren Sehorgans bei Hallucinantien als ätiologisch bedeutsam für die Entstehung der Gesichtstäuschungen anzusehen... Setzen die pathologischen Augenveränderungen nicht für den Patienten markante subjective Sehstörungen und Gesichterscheinungen, so liegt auch kein Grund vor, sie mit Sicherheit ätiologisch für das Auftreten der Hallucinationen verantwortlich zu machen.” 4)

Voor het gehoorszintuig is deze probleemstelling onder de oogen gezien door Redlich en Kaufmann in: „*Ueber Ohruntersuchungen bei Gehörshallucinationen*” (Wiener

1) t. a. p. 44.

2) In verband met deze mededeeling moet ik op het volgende artikel van A. Pick wijzen: „Ueber die Beeinflussung von Visionen durch cerebellar ausgelöste vestibuläre und ophthalmostatische Störungen” (waarvan de titel voldoende zegt omtrent den inhoud). *Zeitschrift für die gesamte N. u. P. Originalien.* (1920), Band LVI, p. 213.

3) t. a. p. 241 en 370.

4) t. a. p. 373.

klinische Wochenschrift, 1896 no 33), die tot de volgende conclusie komen: „Dieses relativ häufige Vorkommen von Ohrerkrankungen bei Gehörshallucinantten weist uns darauf hin, dass dieselben für die Entstehung der Hallucinationen von Bedeutung sein dürften." 1) Bij de acute psychosen was de inhoud der hallucinaties meest van relatief eenvoudige natuur. De zieken meenden klokken te hooren luïden of vogels te hooren zingen enz. Daarbij bleven deze hallucinaties tot één zintuig beperkt. Ze toonden over het algemeen weinig samenhang met den gedachteninhoud der zieken, boven alles echter droegen ze een exquisiet zintuiglijk karakter (vgl. stabiele hallucinaties van Kahlbaum). Soms echter troffen zij meer gecompliceerde hallucinaties aan, die een wisselenden inhoud hadden, en tegelijkertijd betrekking hadden op de situatie van den patient. (Deze laatste vorm werd vooral bij de paranoia geconstateerd.) Beiden komen tot de volgende slotsom: „Es wäre doch gefehlt sich vorzustellen, dass die Veränderungen des Sinnesorganes an sich jemals Gehörshallucinationen aus zu lösen im Stande sind. Dazu gehört ein zweiter, weit wichtigerer Factor, nämlich eine eigenthümliche Störung des psychischen Lebens, die wir überall dort zu supponiren haben, wo Hallucinationen überhaupt auftreten." 2)

In verband hiermede moet de studie van W. Plonics over „Das Vorkommen und die ursächlichen Beziehungen der psychischen Störungen, besonders der Zwangsvorstellungen und Halluzinationen bei Magenkrankheiten" 3) worden gememoreerd, waarin de auteur aan een toxischen invloed in verband met stofwisselingsstoornissen het optreden der hallucinaties toeschrijft, daar hij bij 't verbeteren van

1) t. a. p. 747.

2) t. a. p. 749.

3) Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten, Band 46, p. 1136 en vlg.

den algemeenen toestand een teruggaan en verdwijnen dier hallucinaties ziet.

Volledigheidshalve moet in aansluiting aan deze intoxicatiegevallen de werking van sommige geneesmiddelen en vergiften worden genoemd (o. a. cocaine, hyoscine, alcohol, atropine (Belladonna), Haschisch), die de aanleiding kunnen zijn tot het optreden van hallucinaties in verschillende zintuigen.

Laat ik nu deze reeks van onderzoekingen met de door Wernicke 1) aangeboden oplossing besluiten: „Wie Sie sich erinnern, haben wir die Gedankenthätigkeit als eine Form der Bewegung betrachtet, welche in der geschlossenen Associationskette fortschreitet. Die Erinnerungsbilder waren für uns Stätten aufgespeicherter Energie, welche von den in die Projectionsfelder einmündenden centripetalen Bahnen immer neu geladen werden. Ein Abflusz dieser Energie findet, wie wir annehmen können, continuïrlich statt und dadurch schliesslich die Ladung der Projectionsfelder, welche sie zu ihren Kraftwirkungen befähigt.... Nach den allgemeinen Principien der Mechanik sollte man nun erwarten, dass die Unterbrechung dieses Energiestromes durch Sejunc-tion 2) eine Rückstauung desselben und dadurch ein locales Anschwellen des Erregungsvorganges zur Folge hat.... man wird in den Ganglienzellen, als den Hauptstätten aufgespeicherter Energie, bei gestörtem Abflusz und fortdauerndem Zuflusz eine Spannungszunahme erwarten dürfen, welche die psychophysische Bewegung leicht zu einem Wellengipfel in die Höhe treiben kann.... Für das resul-tierende Reizsymptom würde dann der Ort des Sejunc-tions-

1) Grundriss der Psychiatrie, 1900, p. 112 en vlg., speciaal p. 115 en 116.

2) Sejunc-tion = Lockerung in dem festen Gefüge der Associationen (definitie van Wernicke, p. 113).

vorganges maassgebend sein, und das Auftreten von Hallucinationen würde auf Sejunction in einer, den Projectionsfeldern der Sinne noch verhältnissmassig nahen Strecke schliessen lassen."

Wanneer we nu resumeeren, dan valt allereerst op, van hoe groote waarde de bovenvermelde arbeid van de anatomisch-physiologische en klinische school is. Men ziet immers, hoe het overstelpend feitenmateriaal door de opgeworpen schemata overzichtelijk is geworden, al moet natuurlijk erkend, dat schemata wel uit didactisch maar niet uit explicatief oogpunt voldoen. In verband hiermede moet toch even nog vermeld worden de nuchtere opmerking van K. Pfersdorff in zijn: „Zur Kenntnis der Trugwahrnehmungen" 1), waar hij met betrekking tot de gevonden resultaten opmerkt: „Durch den Gebrauch einer aus griechischen oder lateinischen Wortstämmen neugeschaffenen Terminologie wird zwar eine raschere Verständigung ermöglicht, die Kenntnis der Erscheinungen jedoch nicht berührt." 2)

Negeeren we voor een oogenblik den sprong, dien de genoemde onderzoekers bij hun arbeid van het physische naar het psychische gemaakt hebben, dan blijkt er verband te zijn gevonden tusschen het lijden van een bepaald perifeer zintuigsgaen en de in dit zintuig optredende hallucinaties. Voorzoover dit echter geen elementaire hallucinaties betreft moet er de nadruk op worden gelegd, dat de physische aequivalenten voor de elementen dier gecompliceerde hallucinaties niet zijn aangetoond.

Maar dit psychophysisch parallelproces kan men zoo maar niet verwaarloozen, wanneer men op het standpunt staat, dat Dubois Reymond 3) te dezen opzichte inneemt: „Ich

1) Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie, Band 59 (1913), p. 121.

2) t. a. p. 142.

3) Ueber die Grenzen des Naturerkennens, Leipzig, 1872.

werde jetzt darthun, dass nicht allein bei dem heutigen Stand unserer Kenntniss das Bewusstsein aus seinen materiellen Bedingungen nicht erklärbar ist, was wohl jeder zugiebt, sondern dass es auch nach der Natur der Dinge aus diesen Bedingungen nie erklärbar sein wird" 1): „die astronomische Kenntniss des Gehirnes, die höchste, die wir davon erlangen können, enthüllt uns dann nichts als bewegte Materie; durch keine zu ersinnende Anordnung oder Bewegung materieller Teilchen aber lässt sich eine Brücke ins Reich des Bewusstseins schlagen" 2) en ofschoon de hersenphysiologie zich de processen nu anders dan in 1872 voorstelt, toch blijft principieel ook het volgende van kracht: „Der Geist, von Laplace gedacht, übersieht die Schaaren der Hirnatome, er durchschaut ihre Verschränkungen aber er versteht nicht ihre Geberde, sie denken ihm nicht und deshalb bleibt wie wir vorhin sahen, seine Welt eigenschaftlos." 3) Deze gedachten-gang, overgebracht op het hallucinatieprobleem, voert tot het volgende: daar de hallucinatie als zoodanig tot de wereld der psychische verschijnselen behoort, zal steeds naar een psychologische oplossing gestreefd moeten worden om haar te kunnen begrijpen. Deze oplossing zal steeds naast en gescheiden van de physiologische gezocht moeten worden, wil men niet aan één van beide zijden van dit probleem te kort doen.

Zoo zijn we nu bij de psychologische zijde van dit probleem aangekomen. De onderzoekers, die langs dezen weg naar een bevredigende oplossing streven, kunnen gebruik maken van verschillende nauwkeurige beschrijvingen van hallucinaties en verwante verschijnselen, die vroegere vorschers bijeengebracht hebben, om materiaal te verzamelen,

1) t. a. p. 17.

2) t. a. p. 25.

3) t. a. p. 28.

dat dienen kan tot een beter inzicht in dit vraagstuk. Vandaar dat we nu weder terug moeten tot Johannes Müller om onze gegevens te completeeren. (Ter voorkoming van misverstand wil ik even zeggen, dat het natuurlijk niet in mijn bedoeling ligt om Joh. Müller en de verder te noemen onderzoekers tot de psychologische school te rekenen.)

Johannes Müller dan gaf in 1826 een onderzoek uit, dat „*Ueber die phantastischen Gesichterscheinungen*” tot titel droeg. Hierin behandelde hij eigenaardige verschijnselen in het gezichtszintuig, die hij vooral voor het inslapen had: „so erscheinen bald begrenzte Bilder von mannigfachen Gegenständen, anfangs in einem matten Schimmer, bald deutlicher. Dasz sie wirklich leuchtend, und manchmal auch farbig sind, daran ist kein Zweifel. Sie bewegen sich, verwandeln sich, entstehen manchmal ganz zu den Seiten des Sehfeldes mit einer Lebendigkeit und Deutlichkeit des Bildes, wie wir sonst nie so deutlich etwas zur Seite des Sehfeldes sehen. . . . Es sind selten bekannte Gestalten, gewöhnlich sonderbare Figuren, Menschen, Thiere, die ich nie gesehen, erleuchtete Räume, in denen ich noch nicht gewesen.” 1) Hij gaat dan de literatuur na en vindt bij meerdere personen dergelijke zelfwaarnemingen o.a. bij Goethe 2).

Aan Victor Kandinsky in zijn: „*Kritische und klinische Betrachtungen im Gebiete der Sinnestäuschungen*” (1885) hebben wij een scherp omschreven begrip te danken, waaraan hij de door Hagen bedachte naam van pseudo-hallucinaties verbindt, waaronder hij „solche subjective Erregungen gewisser sensorischer Gebiete des Gehirns” verstaat, „welche ganz concrete und sehr lebhaft sinnliche Vorstellungen oder sinnliche Bilder hervorrufen, wobei aber dieselben, für das wahrnehmende Bewusstsein, sich scharf

1) t. a. p. 21.

2) t. a. p. 27.

von den hallucinatorischen Bildern dadurch unterscheiden, dass ihnen der den letztern eigene Charakter der Objectivität oder der Wirklichkeit fehlt, und sie, im Gegentheil, als etwas Anormales, Neues, etwas von den gewöhnlichen sinnlichen Vorstellungen und Phantasiebildern sehr Verschiedenes wahrgenommen werden". 1) Deze pseudohallucinatorische beelden munten uit door fijne detailleering, door het spontane optreden en door het receptieve en dwangmatige karakter. Bij gezonde mensen treden deze pseudohallucinaties voor het inslapen op en heeten dan „hypnagogische" hallucinaties. Kandinsky rekent ook de „hallucinations psychiques" van Baillarger hieronder.

Störring, die in 1900 zijn „*Vorlesungen über Psychopathologie* 2) publiceerde, behoudt de door Kandinsky gemaakte onderscheiding in pseudohallucinaties en hallucinaties, waarbij hij als criterium neemt het gemis aan objectiviteitskarakter, wat hij daaruit verklaart, dat „kein Einordnung in den wahrgenommenen Raum stattfindet" en zij zich „dem Individuum unabhängig von dem Funktionieren des Sinnesorgans zeigen" . . . „und unabhängig von den Bewegungen des Sinnesorgans und des Gesamtkörpers zijn. In de verklaring van Störring ten opzichte van het ontstaan der hallucinaties vindt men reeds in aanduiding de tweeërlei factoren, die een rol spelen, waarom we deze hier laten volgen: „Eine Hallucination wird in der Weise ausgelöst, dass der jenen entsprechende physiologische Erregungsvorgang einfach auf Grund seiner Intensität und zwar meist auf Grund einer abnormen Intensität eine entsprechende Steigerung der Anspruchsfähigkeit der Centren der Hirnrinde zur Folge hat, und nun mit derjenigen Vorstellung eine

1) t. a. p. 29, 30.

2) t. a. p. 67—71.

Verschmelzung eintritt, welke von der in dem betreffenden Moment gegebenen Konstellation abhängig ist." 1)

In 1908 verschijnt Goldstein's 2) groote arbeid over dit vraagstuk. Deze tast het scherpe onderscheid tusschen waarneming en voorstelling aan, waarop Meynert 3) in de volgende bewoordingen zoo den nadruk had gelegd: „In dem Erinnerungsbilde des blendendsten Sonnenlichtes, des intensivsten Explosionsdonners liegt nicht ein Billionstel der Lichtstärke eines Glühwürmchens oder der Schallstärke eines auf Wasser fallenden Haares". Hij drukt dit op de volgende wijze uit: „Resumieren wir kurz, so müssen wir sagen, dass das Erinnerungsbild einer Wahrnehmung ebenso wie diese selbst aus einem sinnlichen und einem nicht sinnlichen Bestandtheile zusammengesetzt ist, dass beide Phänomene sich mehr graduell als principiell von einander zu unterscheiden scheinen". 4) Wat nu het onderscheid maken tusschen waarneming en voorstelling betreft, vervolgt Goldstein: „Es steht uns meist unmittelbar mit dem augenblicklichen psychischen Ereigniss das Urtheil darüber zur Verfügung ob diese Ereigniss eine momentane oder früher erlebte objective Realität zukommt" 4), waarbij „das Fehlen der inneren Beziehungen der Vorstellungen zu dem gesammten wirklichen Wahrnehmungsfeld (die räumliche Incongruenz) 5)" de hoofdrol speelt. Een hallucinatie wordt dan omschreven, als volgt: „Haben wir einen im übrigen den objektiv begründeten gleichen Bewusstseinszustand, ohne dass eine äussere Ursache vorliegt, so haben wir eine Hallucination.... als psychischer Thatbestand durch nichts (von

1) t. a. p. 90.

2) Dr. Kurt Goldstein, Zur Theorie der Hallucinationen, Archiv für Psychiatrie, Jg. 44, p. 584—655 en p. 1036—1098.

3) Theodor Meynert, Psychiatrie, 1884, Vorwort.

4) t. a. p. 600.

5) t. a. p. 604.

der Wahrnehmung) unterschieden." 1) Omtrent het realiteitsoordeel der hallucinaties (dat hij slechts als secundair phaenomeen ziet), zegt hij: „das Urtheil der objektiven Realität beruht im letzten Grunde auf dem Bewusstsein der Uebereinstimmung der Einzelwahrnehmung mit dem gesammten augenblicklich zur Verfügung stehenden Wahrnehmungsfelde." 2) „Es ist also nicht das Fehlen eines specifischen Elementes sondern es ist das Bewusstsein der räumlichen Incongruenz, das die Pseudohallucinationen des Gesichtes auszeichnet, wie alle anderen subjectiven optischen Wahrnehmungen." 3) „Das Realitätsurtheil ist einerseits abhängig von der qualitativen Beschaffenheit der Wahrnehmung, andererseits von dem Zustande des Bewusstseins" 4) wat het verschil tusschen de houding van den geestelijk zieken en den psychisch gezonde tegenover zijn hallucinaties verklaart, maar, laat hij er op volgen, „Die hallucinatorische Wahrnehmung an sich erfährt durch die Anerkennung oder Nichtanerkennung der Realität keinerlei Veränderungen" ... „Das Urtheil der Realität ist bei den Hallucinationen wie bei den wirklichen Wahrnehmungen ein secundäres Phänomen, eine kritische Leistung der gesammten Psyche." 5)

Deze publicatie wordt in het volgende jaar gevolgd door een van Pick „*Bemerkungen über das Realitätsurtheil von den Hallucinationen*" 6), waarin deze aan de hand van een proevenreeks van Stratton, op 't Internationaal Psychologisch Congres (1896) te Munchen door dezen medegedeeld, bevestigt, dat „das sicherste Kriterium für das Bestehen der Uebereinstimmung mit dem gesammten Wahrnehmungsfelde

1) t. a. p. 617.

2) t. a. p. 1085 en 1086.

3) t. a. p. 1093.

4) Vrij geciteerd naar p. 1098.

5) t. a. p. 1098.

6) Neurologisch Centralblatt 1909, p. 66.

das Bewusstsein der räumlichen Kontinuität zwischen dem psychischen Einzelphänomen und dem gesamten Wahrnehmungsfeld liefert."

Naar aanleiding van Goldstein's arbeid schrijft Jaspers in 1911 een uitgebreid artikel, getiteld: „Zur Analyse der Trugwahrnehmungen (Leibhaftigkeit und Realitätsurteil)". 1) In dezen arbeid knoopt hij zijn beschouwingen vast aan de reeds genoemde pseudohallucinaties van Kandinsky, waaraan hij, na eerst het onderscheid tusschen waarneming en voorstelling o.a. daarin te hebben gezocht, dat het ééne objectiviteitskarakter (Leibhaftigkeit), het andere subjectiviteitskarakter (Bildhaftigkeit) bezit, subjectiviteitskarakter toekent. (Doordat Jaspers zich met zijn terminologie bij Kandinsky aansluit, zou er verwarring kunnen ontstaan, daar de uitdrukkingen subjectiviteit en objectiviteit, die gewoonlijk in den zin van Zustandlichkeit tegenover Gegenstandlichkeit in de psychologie worden gebruikt, hier dus een andere beteekenis hebben, wat uit de bijgevoegde, in 't Duitsch genoemde, begrippen duidelijk wordt.)

Daar deze pseudohallucinaties overigens alle kenmerken bezitten, die men bij de waarneming vindt, zooals onafhankelijkheid van den wil en fijne gedetailleerdheid, is het objectiviteitskarakter dus nog iets anders. Nu gaat hij waarneming en voorstelling wat nader ontleden, 1° in gewaarwordings-elementen 2), waaraan hij geneigd is een kwalitatief onderscheid toe te kennen, o.a. doordat hij géén overgang in intensiteit van den zachtst gehoorde toon tot den zachtst voorgestelden toon kan konstateeren, 2° in „raumzeitliche

1) Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie, Originalien, Bd VI, p. 460.

2) Hieronder laat Jaspers de secundaire (gereproduceerde) elementen, die bij waarneming en voorstelling een rol spelen, ook vallen, zonder er een afzonderlijke groep van te maken.

Anschauung", waarbij hij bij de voorstellingen van een subjectieve ruimte en bij de waarneming van een objectieve ruimte uitgaat (men spreekt namelijk van waarnemingen zien met het „auszere Auge" en voorstellingen zien met het innere Auge") 1), 3o in hun „Akten" (waarover later uitvoeriger nog zal moeten gesproken worden), waarbij hij tusschen voorstellingsakt en waarnemingsakt kwalitatief verschil ziet. Hij komt dan tot de conclusie, dat: „die Genese des Leibhaftigkeitscharakter ausserhalb des Bewusstseins liegt. Dieser Charakter ist etwas letzthin Gegebenes, nicht geurteiltes, etwas, das man sich zum Bewusstsein bringen, das man aber nicht erschliessen kann. Die Leibhaftigkeit besitzen nur die Wahrnehmungen im objektiven Raum" 2). Deze „Leibhaftigkeit" stelt Jaspers zich voor, als onafscheidelijk verbonden aan de combinatie van die drie elementen.

Hierna komt het vraagstuk van het werkelijkheidskarakter aan de orde, dat in de zoogenaamde „undifferenzierten Zustand" naast het objectiviteitskarakter voorkomt.

Bij meerdere differentiatie spreekt Jaspers niet meer van een werkelijkheidskarakter, maar van een realiteitsoordeel, dat onmiddellijk of middellijk geveld wordt, naar gelang het al dan niet op een breede basis van herinneringen en andere oordeelen berust.

De „Trugwahrnehmungen" nu (uitgezonderd de pseudo-hallucinaties) zijn „leibhaftig", aanvankelijk verkrijgen ze daardoor werkelijkheidskarakter, maar na eenig oordeelen komt het soms voor, dat een patient zich er toch een juist realiteitsoordeel over vormt, wat echter een zeldzaamheid is (zooals het op p. 503 beschreven geval). In dit artikel zet

1) Gemakshalve is hier alleen over het gezichtszintuig verder gesproken, vgl. voor het gehoor Jaspers t. a. p. 484—487.

2) Jaspers. Zur Analyse der Trugwahrnehmungen, p. 479.

hij zijn standpunt uiteen tegenover de door Goldstein ingenomen stelling wat er dus op neer komt, dat: „Der Gegenstand der Leibhaftigkeit (Objektivitätscharakter) der echten Hallucinationen und der Bildhaftigkeit (Subjectivitäts oder Vorstellungscharakter) der Pseudohallucinationen ist zu trennen von dem Gegensatz des richtigen und falschen Realitätsurteil. Jener ist ein Unterschied der sinnlichen Phänomene, dieser ein Unterschied des Urteils über solche sinnlichen Phänomene. Die Leibhaftigkeit ist etwas Gegebenes, das nur durch auserbewusste Vorgänge „erklärt“, das Realitätsurteil etwas im Bewusstsein Gewordenes, das aus seinen Motiven „verstanden“ werden kann.” 1)

Ik moet bij de hier aangeroerde vragen echter nog wat langer stilstaan, daar ze zeer belangrijk voor de psychopathologie van de hallucinaties zijn, maar wil allereerst nog even een artikel van Berze uit 1911, in 't Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten, Band 46 2) noemen, waar hij het over de verschillen in opvattingen van Jaspers en Goldstein heeft, en een repliek van Goldstein 3) in 1913 geschreven naar aanleiding van Jaspers' critiek, onder den titel: „Weitere Bemerkungen zur Theorie der Halluzinationen”.

Berze, die objectief tegenover de geschilpunten van Goldstein en Jaspers staat, wil ik hierover eenigen tijd aan het woord laten: „Ob das Erinnerungsbild schon unter normalen Verhältnissen ebenso wie die Wahrnehmung aus einem sinnlichen und einem nicht sinnlichen Bestandteil zusammengesetzt ist oder aber eines sinnlichen Bestandteiles entbehrt, wird wohl kaum mit Sicherheit festzustellen

1) t. a. p. 535.

2) t. a. p. 1009—1042.

3) Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie, Originalien, Band XIV (1913), p. 502—544.

sein. Nur Selbstbeobachtungen können das Substrat für die Entscheidung dieser Frage liefern, sie sprechen aber bald für die eine, bald für die andere Annahme, sind auf ihren Wert nicht zu prüfen und nicht gegeneinander abzuwägen; es bleibt daher jedermann unbenommen, sich für die prinzipielle Gleichheit oder für die prinzipielle Differenz der beiden Arten von psychischen Gebilden zu entscheiden." 1)

Goldstein en Jaspers nu staan hier niet zoo neutraal tegenover; immers, ook in zijn arbeid van 1913 blijft Goldstein op het standpunt staan, dat, al onderscheiden zich waarneming en voorstelling naar een (door Jaspers immers zoo genoemd) „Leibhaftigkeits" en „Bildhaftigkeitscharakter", dit „eine Ergebnis ist, das sich „ursprünglich auf gewissen bewussten Urteilen aufbaut". 2) Hij wil echter aan Jaspers wel toegeven, dat de genese van het Leibhaftigkeitskarakter buiten het bewustzijn verloopt „dieser Charakter ist etwas letzthin Gegebenes, nicht Geurteiltes", 3) maar wil tusschen waarneming en voorstelling geen principiele verschillen in de ruimteverhoudingen erkennen, die Jaspers aan de hand van de verschillen tusschen de hallucinaties en de pseudohallucinaties (van Kandinsky) heeft getracht duidelijk naar voren te laten komen. Zijn erkennen van de „Leibhaftigkeit" der waarneming, verliest zeer veel van zijn waarde, daar hij blijft bij de opvatting, dat de waarnemingen tegenover de herinneringsvoorstellingen daarom voor werkelijk gehouden worden „weil die Welt, die sie repräsentieren, weit geschlossener und umfassender ist und dadurch in weit höherem Masse geeignet ist, als Grundlage eines Sichzurechtfindens zu dienen". 4)

1) Berze, t. a. p. 1011.

2) Goldstein, 1913, t. a. p. 508.

3) Jaspers, t. a. p. 489.

4) Goldstein, Weitere Bemerkungen, t. a. p. 525. In het laatste hoofdstuk kom ik hier nog op terug.

Al vindt nu Jaspers steun bij Heveroch 1) (*Zur Theorie der Hallucinationen*), die Goldstein aanvalt door nog eens sterk den nadruk te leggen op het principieel onderscheid tusschen voorstelling en waarneming met: „meiner Ansicht nach ist jede Wahrnehmung von der Vorstellung streng differenziert, diese Differenz wird von jedermann empfunden, aber sie kann von Niemandem wieder ausgedrückt werden, ebenso wie es uns unmöglich ist, den psychologischen Unterschied zwischen Rot und Grün, Lust und Unlust u.s.w. zu beschreiben. Die Wahrnehmung ist gegen die Vorstellung durch das „sinnliche“ charakterisiert“ 2), toch zal hij zijn standpunt hebben te verdedigen tegen eenige onderzoekingen van experimenteele zijde, waarmede hij met zijn bewering in strijd schijnt te komen.

Kölpe 3) was reeds in 1902 door een experimentenreeks tot de conclusie gekomen, dat dikwijls subjectieve lichtschijnsels voor objectieve gehouden worden, minder vaak ook objectieve voor subjectieve en dat dikwijls twijfel bestaat, of het phaenomeen van objectieven of subjectieven oorsprong is. Hij komt tot de slotsom: „es gibt keine immanente Merkmale, welche diese Unterscheidung begründen und herbeiführen.... „An sich ist ein Eindruck weder subjektiv noch objektiv, das Denken macht ihn erst dazu“ 4). Het gaat hier, volgens Jaspers, echter om het verschil tusschen objectieve lichtschijnsels en entoptische verschijnselen, die natuurlijk wel onder de definities van hallucinaties vallen maar niet zomaar met gecompliceerde hallucinaties te identificeeren zijn. Ook staat het probleem

1) Archiv für Psychiatrie, 47 (1911), Heft II, p. 774.

2) Heveroch, t. a. p. 775.

3) Oswald Kölpe, Ueber die Objectivirung und Subjectivirung von Sinneseindrücken. Philosophische Studien von Wilhelm Wundt. Band 19, p. 508.

4) Kölpe, t. a. p. 553.

bij K ü l p e zoo, dat „nicht die Untersuchung der „*unverständlichen* auserbewussten Genese der Leibhaftigkeit (des Objektivitätscharakter) und ihres Gegensatzes, sondern die „*verständliche*“ im Bewusstsein stattfindende Genese des Realitätsurteils“ 1) plaats vindt.

Vervolgens moet Jaspers zich tegen de door Pick getrokken conclusie, die reeds genoemd is 2) verdedigen. Deze had immers uit Stratton's experimenten gecoucludeerd, dat bij „künstlich Herstellen einer räumlichen Diskontinuität objektiv wirkliche Dinge für unwirklich gehalten werden“. De onzuiverheid van dit experiment wil Jaspers ons o. a. daardoor doen inzien, door er op te wijzen, dat bij deze proef het „Ausbleiben gewisser assoziativer Verschmelzungen statt findet“ 3) tengevolge van de discontinuïteit in ruimte van gezichts- en tastwaarneming. Deze discontinuïteit in ruimte echter is een gansch andere dan die, welke bij het onderscheiden van waarneming en pseudohallucinatie een rol speelt, want daar bestond die discontinuïteit niet tusschen de „Räumlichkeit“ van verschillende zintuiggebieden maar tusschen waarnemings- en voorstellingsruimten opzichte van hetzelfde zintuig.

In hoeverre Goldstein gelijk heeft, wat zijn opvatting betreft, dat het oordeel van werkelijkheid pas den doorslag geeft bij de beslissing of men met een waarneming of voorstelling te doen heeft, zal er naar zijn meening van afhangen of men gevallen kan vinden, waarbij hallucinaties voor reëel gehouden worden, ook al zijn ze in tegenspraak met het op dat oogenblik ter beschikking staande waarnemingsveld en met de gansche schat van vroegere ervaringen. Bij de ge-

1) Jaspers, t. a. p. 528.

2) Zie bldz. 39.

3) Jaspers, t. a. p. 531.

vallen, die Heveroch 1) hiervan aanhaalt en die dezen in zijn meening versterken, dat het verschil tusschen waarneming en voorstelling principieel is en niet van secundaire overwegingen afhankelijk, maakt Goldstein terecht de objectie, dat dit zieken zijn en dat alleen waarnemingen van dien aard bij psychisch gezonden zonder oordeelvervalsching van waarde zijn. (Immers bij den zieken hallucinant veronderstelt Goldstein en vele anderen met hem een gestoord oordeelsvermogen.)

Wat het realiteitsoordeel betreft sluit Goldstein zich in zijn repliek, in groote trekken althans, vrijwel bij Jaspers' opvattingen aan. (Het lag meer aan een onduidelijkheid van uitdrukken, dan aan werkelijke meningsverschillen van den auteur, dat Jaspers en meerderen met hem uit zijn artikel betwistbare opvattingen dienaangaande gelezen hadden.)

Bij het behandelen van deze groep van auteurs gezamenlijk, wat noodzakelijk was, daar zij met elkaar één geheel vormden met het oog op de bespreking van bepaalde onderdeelen van het hallucinatieprobleem, is de historische volgorde eenigszins in de knel gekomen. Hier zouden nu de publicaties van de verschillende Aktpsychologen allereerst besproken dienen te worden, die in de jaren 1911—1914 het licht zagen, maar voor een doelmatig overzicht is het meer gewenscht dit tot het derde hoofdstuk uit te stellen.

Daarom zal ik verder moeten gaan met Jelgersma's opvattingen. In den eersten druk van zijn *Leerboek der Psychiatrie* (1911) 2) publiceert hij een oorspronkelijke indeeling van de hallucinaties.

Na eerst de elementaire hallucinaties te hebben uitge-

1) Heveroch, Zur Theorie der Halluzinationen (vroeger reeds genoemd).

2) Jelgersma, t. a. p. 46 en vlg.

zonderd, daar deze van periferen oorsprong (laesies in het zintuigorgaan, entotische en entoptische verschijnselen) zijn, verdeelt hij de gecompliceerde in herinnerings- en gedachtenhallucinaties, na er op gewezen te hebben „dat de inhoud van de hallucinatie overeenkomt met de geestesrichting van den persoon, die hallucineert". 1) Het onderscheid tusschen beide soorten van hallucinaties is dan gelegen in het bezit of gemis van algemeene geldigheid. De gedachtenhallucinaties bezitten namelijk voor den patient algemeene geldigheid. 2) Volgens Jelgersma is de hallucinatie „de objectivering, de naar buiten verplaatsing van de gevoels- en de gedachtenwereld van den patient (ofschoon de patient zelf meent, dat de volgorde juist andersom is)" 3). Als inderdaad de hallucinatie niets anders is dan een in 't beeld der werkelijkheid brengen van het verborgen gevoels- en gedachtenleven van den patient, is het ook begrijpelijk dat de gedachtenhallucinaties algemeene geldigheid bezitten. 4) (De beknoptheid van dit overzicht laat niet toe hier bij zijn kortsluitingshypothese ter verklaring van de hallucinatie stil te staan.)

Kort na de laatste publicatie van Goldstein verschijnt een artikel van J. Rulf „*Das Halluzinationsproblem*" 5), waarin deze een oplossing in kennistheoretischen zin geeft. Daar: „das Unterschied zwischen Wahrnehmung und Vorstellung die Beziehung auf eine ausserhalb des erkennenden Geistes bestehende Wirklichkeit ist", „liegt das wesentliche Unterschied zwischen der Wahrnehmung und damit auch der Trugwahrnehmung einerseits und der Vorstellung ande-

1) Jelgersma, 2e druk (1917), t. a. p. 56.

2) Vgl. Jelgersma, 2e druk, t. a. p. 63 en 64.

3) Jelgersma, 2e druk, t. a. p. 57.

4) Jelgersma, 2e druk, t. a. p. 67.

5) Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie, Originalien, Band 24 (1914), p. 183.

rerseits auf erkenntnistheoretischem Gebiete und nicht auf psychologischem 1). Ofschoon hij geen aanhanger der „Funktionspsychologie“ is, sluit hij zich bij het definieeren en begrenzen van het begrip hallucinatie, vrijwel bij Jaspers aan, ook wat diens tegenstelling: „Leibhaftigkeit-Bildhaftigkeit“ bij hallucinatie en pseudohallucinatie betreft, alleen staat hij op het standpunt, dat er overgangen tusschen hallucinaties en pseudohallucinaties voorkomen, waarvoor hij de door Külpe verrichte, hier reeds besproken experimenten als argument aanhaalt. Van zijn gezichtspunt uit voortredeneerende komt hij tot de volgende omschrijving van het hallucinatieproces: „Es handelt sich bei der echten Hallucination um jene unmittelbare Beziehung des Bewusstseins auf die Wirklichkeit, die wir auch bei der Wahrnehmung als ein der psychologischen Charakterisierung unzugängliches Erkenntniselement konstatieren konnten“.... „dasz diese pathologische Veränderung des Geistes gerade das grundlegende pathopsychische Erkenntnisphänomen, die Hallucination an sich hervortreibt“ 2).

De groote verdienste van zijn arbeid is mijns inziens, dat hij bij het bespreken van de aetiologie van een hallucinatie streng gescheiden houdt van elkaar 1º „Die psychopathologische Entstehungsbedingungen der Hallucination“ en 2º „Die gehirnpathologische Entstehungsbedingungen der Hallucination“, „weil von einer Erklärung der geistigen Vorgänge aus Gehirnvorgängen nicht gesprochen werden kann“ 3), terwijl hij aan den anderen kant „für alle Störungen auf geistigen Gebiet Störungen auf der materiellen Seite des Gehirns“ 4) toch ook tot zijn recht wil laten komen.

1) Rulf, t. a. p. 184.

2) Rulf, t. a. p. 248.

3) Rulf, t. a. p. 251.

4) Rulf, t. a. p. 252.

Wanneer ik echter de chronologische volgorde weer geweld had willen aandoen, zou ik dadelijk na Jelgersma's opvattingen die van Bleuler en van Stöcker, die in Bleuler's voetstappen wandelt, behandeld hebben, daar ze zoo goed bij elkaar aansluiten. In Bleuler's *Lehrbuch der Psychiatrie* (1916) vat hij zijn opvattingen over het hallucinatievraagstuk als volgt samen: „Bei Gesunden besteht eine kontinuierliche Stufenleiter von der unklaren durch die sinnlich klare bis zur sinnlich nach auszen projizierten Vorstellung, der echten „leibhaften“ Halluzination.... Der Inhalt der Halluzinationen, das was sie ausdrücken, ist fast immer durch affektive Bedürfnisse bedingt. Daneben gibt es Reizzustände im Nervensystem, die in illusionistischer Weise oder sonstwie zu Halluzinationen auswachsen, aber oft durch ihren Inhalt und die Unabhängigkeit von den Komplexen die auszerpsychische Wurzel verraten (beim Delirium tremens) oder dann sekundär in den Dienst der Komplexe gestellt werden (Körperhalluzinationen bei Schizophrenie)" 1). Het duidelijkst komt zijn standpunt uit in de door hem beschreven en zoo genoemde „Extracampine Halluzinationen", 2) waar hij spreekt van optische voorstellingen, „die sinnliche Deutlichkeit bekommen", zonder medewerking van de periferie. Hij beschouwt deze als hallucinaties, terwijl Jaspers er slechts waanvoorstellingen in ziet.

Met Jelgersma stemt Bleuler dus hierin overeen, dat beiden een groep van door perifere prikkels veroorzaakte hallucinaties afscheiden van de overige en dat voor die overige de oorsprong van de hallucinaties in de voorstellingswereld van den patient gezocht wordt.

1) Bleuler, t. a. p. 47, 48.

2) Bleuler, Extracampine Halluzinationen, Psychiatrisch-Neurologische Wochenschrift (1903), No. 25, p. 261.

Stöcker 1) werkt Bleuler's opvattingen verder uit. Hij begint met in twijfel te trekken, of hallucinaties wel een vorm van waarnemingen zijn, want al houdt de zieke subjectief zijn hallucinaties daarvoor, objectief weet de onderzoeker, dat dit slechts een subjectieve duiding van den zieke is, waarom hij voorstelt ze als volgt te definieeren: „Halluzinationen sind intrapsychische Vorgänge, die von dem Kranken subjektiv fälschlicherweise für Wahrnehmungen, d. h. für durch Sinnesreiz von auszen erzeugte Vorstellungen gehalten werden”. 2) Dan gaat hij verder met het voor de hand liggende van de „Entstehungsmodus aus Vorstellungen” van „psychische” en pseudohallucinaties en „Gedankenlautwerden” op den voorgrond te stellen. Daarna bespreekt hij de verschillende psychosen afzonderlijk en tracht het verband te laten zien tusschen den affectieven toestand van den patient en zijn hallucinaties: „Zu Halluzinationen werden die Vorstellungen dadurch, dass sie ebenso wie die Zwangsvorstellungen durch eine ihrer Entstehungsstimmungslage entgegengesetzte Gefühlskomponente als fremd empfunden werden, als etwas von auszen Hereingetragenes”. 3)

Ofschoon de schrijver van dit artikel een groote menschenkennis bij zijn argumenteeren aan den dag legt, kan toch zonder een woord van kritiek dit artikel niet gerefereerd worden, immers met al zijn redeneeringen heeft hij een belangrijk feit weggedoezeld, namelijk dat zeker een groot percentage van de hallucinaties een werkelijk waarnemingskarakter draagt. Mijn kritiek richt zich niet tegen het aannemen van de ontstaanswijze van hallucinaties uit voorstel-

1) W. Stöcker, Zur Genese der Halluzinationen, Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie, Originalien, (1919), Band 50, p. 291—377.

2) Stöcker, t. a. p. 294.

3) Stöcker, t. a. p. 376.

lingen, een veronderstelling, reeds door andere onderzoekers te voren geuit, waarom ik van deze gelegenheid gebruik maak om ook Goldstein ¹⁾ en Heveroch ²⁾ recht te laten wedervaren, daar deze opvatting ³⁾ van hen hier nog niet besproken werd, doordat hun publicaties alleen maar in verband met Jaspers, Berze en Pick ten opzichte van bepaalde strijdvragen aangehaald werden. Maar speciaal richt zich mijn kritiek tegen de door Stöcker gevolgde redeneerwijze, waarbij zijn argumentatie gaat ten koste van vastgestelde feiten, een wijze van doen, waardoor de psychologie bij de medici in een kwaden reuk gekomen was.

Overzien we nu de ons verstrekte gegevens uit de laatste decennien, dan zou men kunnen vragen of het eigenlijk wel redenen heeft om nog meer over dit onderwerp te schrijven. Verschillende geniale oplossingen worden aangeboden, ook de eigenwereld der bewustzijnsverschijnselen wordt niet langer hierbij verwaarloosd, maar komt tot zijn recht. Wat wil men nog meer? Dan moet hier toch de tegenwerping gemaakt worden, dat door het uitstippelen der groote lijnen, de bijzonderheden der hallucinaties in het nauw geraakt zijn. Hoe wil men een juisten indruk van het geheel krijgen, als de onderdeelen nog niet volkomen onderzocht zijn? Het is nu de groote verdienste van mannen als Jaspers, Specht en Hirt, dat zij met de huidige psychologische methoden begonnen zijn de hallucinaties te schiften, nauwkeurig te beschrijven en het proces in zijn onderdeelen te ontleden. Die arbeid is nog lang niet voltooid en de religieuze hallucinaties waren slechts sporadisch aan een dergelijk

1) Goldstein, Zur Theorie der Hallucinationen, t. a. p. 1041.

2) Heveroch, t. a. p. 780.

3) In verband met deze opvatting moet de meening van Lipps en van Freud genoemd worden, die aan alle voorstellingen de neiging toeschrijven waarnemingen te willen worden.

onderzoek onderworpen. Dit geeft mij de vrijheid om hiervoor uw aandacht te vragen. 1)

Nu kan ik het literatuuroverzicht beëindigen, want bij de conclusies in het laatste hoofdstuk zullen sommige meeningen van de hier genoemde schrijvers wel weer vermeld worden, in vereeniging met hier nog onvermelde gegevens omtrent bijzonderheden van het hallucinatieproces, wier behandeling hier niet plaats kon hebben, daar dit overzicht dan nog veel uitvoeriger zou zijn geworden.

1) Vgl. Schröder, Von den Halluzinationen, Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie, Band 37 (1915), p. 1—11, speciaal p. 11: „das Halluzinieren ist nicht ein einheitlicher, stets gleich zu bewertender Vorgang, deshalb wird auch vermutlich nicht *eine* Theorie für alle Halluzinationen passen; aus demselben Grunde empfiehlt es sich nicht, wie das vielfach geschieht, kurzweg über *die* Halluzination zu spekulieren”.

HOOFDSTUK III.

Indeeling.

In het eerste hoofdstuk is reeds meegedeeld, dat hier de beschrijvende en analyseerende methode gebezigd zal worden om de stof te onderzoeken.

In het tweede hoofdstuk is wel reeds bij de bespreking van een artikel van Jaspers ¹⁾ even over de Aktpsychologie gesproken, maar hier dient toch uitvoeriger gerefereerd te worden, wat van de zijde der Phaenomenologische school over dit vraagstuk reeds gepubliceerd is.

Wanneer ik hier het woord „Phaenomenologische school” gebruik, dan ben ik wel verplicht mee te deelen, wat hieronder verstaan wordt. Ofschoon het woord „Phaenomenologie” door Husserl aan een psychologie verbonden wordt, die van een bepaald filosofisch standpunt uitgaat, toch worden ook psychiatrische onderzoekers als Jaspers ²⁾, Hirt en Specht, die met behulp der beschrijvende en analyseerende methode de verschillende psychotische verschijnselen aan een nader onderzoek onderwerpen, zoo genoemd. Het woord „Phaenomenologische school” wordt hier dan ook in deze laatste beteekenis gebezigd.

Het toepassen van de beschrijvende en analyseerende methode verklaart tegelijkertijd, dat de indeeling der hallucinaties in hoofdzaak door algemeen descriptieve onder-

1) Hoofdstuk II, p. 40 en 41.

2) Vgl. Die phänomenologische Forschungsrichtung in der Psychopathologie, K. Jaspers, Zeitschrift für die gesamte N. u. P. Originalien, Band IX (1912), p. 391.

scheidingen geleid zal worden. Pas een ondergeschikte rol zal de indeeling naar de zintuigen en naar de genese spelen, dit laatste voor zooverre het 't onderscheid: hallucinatie-illusie betreft.

Aan een onderzoek over de psychopathologie van de hallucinaties dient steeds een inleiding over waarneming en voorstelling en het onderscheid hiertusschen vooraf te gaan, zooals ook reeds bij het literatuuroverzicht gebleken is.

Volledigheidshalve zal dus aan de hand van wat Jaspers 1) over dit probleem tot nu toe gepubliceerd heeft, uitgebreider dan in het vorige hoofdstuk allereerst dit onderscheid weder besproken dienen te worden.

Deze onderscheidt nu aan de waarneming en de voorstelling 1° gewaarwordingselementen, 2° ruimte- en tijds-betrekkingen en 3° „Akten“.

(Steeds rekent Jaspers onder de „Empfindungen“ de gereproduceerde elementen, wier beteekenis later bij de illusies ter sprake komen zal.)

Reeds werd in het vorige hoofdstuk er op gewezen, dat Jaspers een kwalitatief onderscheid tusschen de gewaarwordingselementen van waarneming en van voorstelling waarschijnlijk acht. Deze opvatting wordt niet door de andere onderzoekers van deze school gedeeld.

Experimenteele onderzoekingen, o. a. van Koffka (*Zur Analyse der Vorstellungen und ihrer Gesetze*, Leipzig, 1912) hebben naar zijn meening aangetoond, dat het onderscheid tusschen de gewaarwordingselementen van waarneming en van voorstelling „in der Lebhaftigkeit und Deutlichkeit kein absoluter ist“ (p. 195).

1) De hier volgende gegevens zijn ontleend aan: Jaspers, *Zur Analyse der Trugwahrnehmungen*, zie vorig hoofdstuk, p. 40; zijn *Allgemeine Psychopathologie*, Berlin 1913 en aan zijn referaat: *Die Trugwahrnehmungen*, in het *Zeitschrift für die gesamte N. u. P. Ref.*, Band IV (1912), p. 289.

Hirt 1) ziet ook geen zeker en konstant onderscheid in deze elementen bij waarneming en voorstelling.

Wat nu de ruimte en tijdsbetrekkingen betreft, ook hierover lopen de meeningen uiteen. Het gaat hierbij om de vraag of waarneming en voorstelling beide in dezelfde ruimte gelocaliseerd worden. Jaspers spreekt van een onderscheid van „auszeren und inneren Raum". Eigenlijk zou deze vraag voor alle zintuigen afzonderlijk moeten besproken worden. Dit wordt echter bemoeilijkt, daar men alleen ruimtebetrekkingen door directe of indirecte tussenkomst van het gezichts- en tastorgaan bezit.

Ik geloof, dat het de eenvoudigste weg is, alleen de ruimtebetrekkingen ten opzichte van het gezichtsorgaan te bespreken, en alleen naar analogie van dit orgaan, gevolgtrekkingen voor de andere zintuigen, met name voor het gehoor, te maken, daar de beschouwingen over het verband tussen ruimte en gehoorzin 2) nog zoo weinig bepaald en algemeen erkend zijn, dat het geen zin zou hebben, die hier te memoreeren.

Hirt, Koffka en Grünbaum o.a. staan hier tegenover Jaspers, Specht en Rieffert, wier opvattingen in dit opzicht met de door Kandinsky 3) en later door Störriug 4) verdedigde meening overeenkomen.

Hirt 5) is van meening, dat hij een voorgesteld voorwerp

1) E. Hirt, Zur Theorie der Trugwahrnehmungen. Zeitschrift für Pathopsychologie, Band I (1912), p. 432.

2) De tastzin blijft om haar nauwe analogie met den gezichtszin buiten bespreking, terwijl de gehoorzin als voorbeeld gekozen wordt, omdat zijn gewaarwordingen op indirecte wijze in de ruimte worden geïntegreerd.

3) V. Kandinsky, Kritische und klinische Betrachtungen im Gebiete der Sinnestäuschungen, 1885.

4) Störriug, Vorlesungen über Psychopathologie, Leipzig, 1900.

5) Hirt, t. a. p. 433—437.

in de objectieve ruimte ziet. Specht 1) bestrijdt Hirt, door er op te wijzen, dat naast het „vorstellige Hinschauen” 2) van Hirt nog een ander voorstellen te onderscheiden is, wanneer we namelijk een object uit den werkelijkheidssamenhang, waarin het ons in de waarneming gegeven is, bewust „herausheben” en er willekeurig in de voorstelling mee omspringen, waarbij er natuurlijk geen sprake van is, dat deze voorstellingen in de waar te nemen ruimte gelocaliseerd worden.

Koffka 3) komt bij zijn onderzoekingen tot de conclusie, dat in laatste instantie in de localisatie geen onderscheid te vinden is bij waarneming en voorstelling, terwijl Riefert 4) in zijn „*Grundlegung einer psychogenetischen Theorie der Raumwahrnehmung*” daarentegen aan herinneringsvoorstellingen met de meest „lebhaft” intensiteit geen spoor van localisatie, in dien zin, waarin er sprake van is bij waarnemingsinhouden, kan ontdekken, wat hij daaraan toeschrijft, dat in de herinnering een „Individualzeichen nach Analogie der topogenen Eigenart” ontbreekt.

Grünbaum 5) geeft naar aanleiding van een zelfwaarneming een oplossing aan, waarbij niet van een andere ruimte, maar van een onbepaaldheid in ruimtelijk opzicht bij de voorstellingen sprake zou zijn.

Het komt mij voor, dat bij de over deze vraag gepubliceerde onderzoekingen nog te veel een persoonlijke appre-

1) W. Specht, Zur Phänomenologie und Morphologie der pathologischen Wahrnehmungstäuschungen, Zeitschrift für Pathopsychologie, Band II (1914), p. 525.

2) Diese Vorstellungen zeigen ihren Gegenstand im Aspekt der Wahrnehmung, Specht, t. a. p. 532.

3) Koffka, t. a. p. 222.

4) Zeitschrift für Psychologie, 1916, p. 194, 195.

5) Grünbaum, Pseudovorstellung und Pseudohalluzination, Zeitschrift für die gesamte N. u. P. Originalien, Band 37 (1917), p. 101.

ciatie, het gevolg van te weinig gegevens, een belangrijke rol speelt, waardoor het nog niet mogelijk is tot een definitieve conclusie te komen.

Hoe dit ook zij, in één opzicht stemmen de genoemde onderzoekers 1) overeen en wel daarin, dat zeker de „Akt” van de waarneming kwalitatief verschillend is van de „Akt” van de voorstelling. Het zou natuurlijk ver buiten het bestek van dit boekje voeren, een overzicht van het begrip „Akt” naar de wijze van zijn ontstaan te geven. Wij zullen ons moeten tevreden stellen met het goed recht van dit begrip en zijn beteekenis voor het onderscheid tusschen waarneming en voorstelling te belichten.

Veronderstel, — het voorbeeld is aan Messer 2) ontleend — dat ik een boek, met zijn rug naar mij toegekeerd, beschouw. Zoolang de plaats, die het boek te mijnen opzichte inneemt, niet verandert, grijpen er ook geen veranderingen in mijn optische gewaarwordingen plaats, adaptatieverschijnselen en dergelijke voor een oogenblik daargelaten. Het geel en blauw aan den bovenkant der kaft, het goud van den titel op den rug, het wit van de snee aan den onderkant, dien ik nog even zie, maken echter onmiddellijk plaats voor andere optische gewaarwordingen, wanneer ik het boek omkeer en over een hoek van 180^0 om zijn as draai. Nu heb ik de gewaarwording wit van den achterkant der kaft en terzijde die van het goud der bovensnee. Ondanks de veranderingen, die er in mijn gewaarwordingen hebben plaats gegrepen, neem ik toch hetzelfde boek waar. De reden hiervan kan niet gelegen zijn in de identiteit der ruimte- en

1) Eén auteur, P. Schilder, erkent echter in „Ueber Halluzinationen”, Zeitschrift für die gesamte N. u. P. Originalien, Band 53 (1920), p. 172, dat onderscheid tusschen waarnemings- en voorstellingsakt niet, maar spreekt van een geleidelijken overgang. (Hij argumenteert echter zeer onvolledig.)

2) A. Messer: Empfindung und Denken, Leipzig, 1908, p. 41.

tijdsbetrekkingen, waarin de optische gewaarwordingen zijn geïntegreerd. Het behoeft toch wel geen betoog, dat deze in beide gevallen geheel verschillend zijn. Evenmin mag de oorzaak in de constantheid der langs associatieven weg gereproduceerde secundaire elementen gezocht worden. Ook deze wisselen met de primaire optische gewaarwordingen: andere gewaarwordingen, andere reproductie-motieven op het individueel-associatief systeem. We zijn dus genoodzaakt naast de gewaarwordingselementen, naast de ruimte- en tijdsbetrekkingen, naast de secundaire elementen, als component in den bouw der waarnemingen nog een factor aan te nemen, die, kwalitatief van de pas genoemde verschillend, zich met de in ruimte en tijd geïntegreerde en door gereproduceerde elementen min of meer individueel getinte gewaarwordingen verbindt en deze eerst daardoor betrekking op voorwerpen uit de buitenwereld hebben doet. Hetgeen natuurlijk niet zeggen wil, dat de gewaarwordingen steeds van dezen objectiveerenden factor vergezeld zullen gaan. Het komt voor — Messer geeft er een voorbeeld van — dat gewaarwordingen zonder deze „gegenständliche Deutung“ aanwezig zijn ¹⁾. Dat zijn echter uitzonderingen, gewoonlijk gaat dit innerlijk-op-iets-gericht-zijn, deze „geste mental“, zooals wij het zouden kunnen noemen, met de gewaarwordingen gepaard. „Intention“, „Akt des Gegen-

1) Ich übernachtete zum erstenmal in einer mir fremden Stadt, am nächsten Morgen fahre ich aus dem Schlaf auf: mein Bewusstsein ist gewissermassen ganz erfüllt von einer intensiven Gehörsempfindung, sie wird eine Zeitlang nicht lokalisiert, auch nicht gegenständlich gedeutet; der „Verstand“ steht so zu sagen still; der Zustand ist unlustvoll, beängstigend. Freilich dauert er vielleicht nur 2—3 Sekunden. Da taucht plötzlich die Erinnerung auf, dass ich am Abend vorher ganz in der Nähe meiner Wohnung eine Bahnlinie bemerkt. Und nun erfolgt sofort die objektive Deutung der Empfindung: es ist das Geräusch eines vorbeifahrenden Zuges.“ (A. Messer, t. a. p. 41.)

standsbewusstseins", „Funktion" is de naam, welken de Duitschers er aan gegeven hebben 1).

Nu moet de objektiveerende factor, waarmede wij in den „Akt des Gegenstandsbewusstseins" te maken hebben, niet zóó worden opgevat, dat hij zich uitsluitend op physische voorwerpen richt. Het woord „Gegenstandsbewusstsein" toch zou ons op een dwaalspoor leiden, wanneer we aan „Gegenstand" of „voorwerp" de beteekenis hechtten, die het spraakgebruik in het dagelijksch leven er aan pleegt te geven. Het beteekent integendeel „alles, . . . worauf wir eine Intention richten, was wir in Akten meinen können" 2): corporeele dingen, woorden, begrippen enz.

Maar is dan de bewering nog wel vol te houden, dat, wat er ook van een kwalitatief onderscheid tusschen waarneming en voorstelling met betrekking tot de gewaarwordingselementen, resp. de gereproduceerde gewaarwordingen, en de ruimte- en tijdsbetrekkingen moge zijn, het kwalitatief onderscheid tusschen waarneming en voorstelling van den „Akt" uit begrijpelijk wordt? Ongetwijfeld, wanneer wij naast het juist vermelde verschil in de materie der „Akten", nog een onderscheid in, wat we zouden kunnen noemen, de qualiteit der „Akten" aannemen. 3) En men is daartoe gerechtigd, daar het „hoe?" van het meenen of gericht zijn met betrekking tot het „wat?" der „Gegenstände" in velerlei opzicht wisselen kan. De qualiteit kan veranderen bij constant blijvende materie. Een en hetzelfde voorwerp — voorwerp hier genomen in den boven omschreven wijderen zin —

1) E. Husserl, *Logische Untersuchungen*, Halle, 1901, II, p. 323, C. Stumpf: *Erscheinungen und psychische Funktionen*, *Abhandlungen der preuss. Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1907, vgl. ook: A. Messer, t. a. p. 43.

2) A. Messer, t. a. p. 48.

3) Vgl. E. Husserl, t. a. p. 386 en A. Messer, t. a. p. 51.

kan nu eens als werkelijk, dan weer als louter voorgesteld of gedacht worden bedoeld.

De opmerking, dat men hier met een logische, niet met een psychologische onderscheiding te doen heeft, houdt geen steek. Evenmin als het begrip „Akt" zelf is het onderscheid, dat wij in de qualiteit der „Akten" maken, het product eener loutere begripsanalyse. Met beide voeten wortelt, zoowel het een als het andere in de ervaring. Op grond van dezelfde ervaring, die ons heeft genoodzaakt naast de gewaarwordingen, de ruimte- en tijdsbetrekkingen en de secundaire elementen der waarneming, een factor aan te nemen, welken wij „Akt" genoemd hebben, zijn wij ook verplicht, soortelijk verschillende „meeningen" te aanvaarden, daaronder ook die, waardoor voorwerpen als werkelijk en als louter voorgesteld worden bedoeld.

Het heeft geen zin hier in uitvoerige beschouwingen te treden omtrent de verscheidenheid, waarvoor de qualiteit der „Akten" vatbaar is. Verdeelingen geven Husserl en Messer ter aangehaalde plaatse. Van onzen kant meenen wij het kwalitatief onderscheid, dat er, van den akt uit gezien, tusschen waarneming en voorstelling bestaat, met het bovenstaande voldoende te hebben belicht.

Jaspers zet zijn indeeling nu als volgt voort: Wanneer bij gelijken (d. w. z. op hetzelfde voorwerp doelenden) „Akt" de gewaarwordingselementen en de ruimte- en tijdsbetrekking veranderen, spreekt hij van waarnemingsanomalieën.

Doelt de „Akt" echter op een nieuw object, dat niet reëel is, dan spreekt hij van „Trugwahrnehmungen".

De waarnemingsanomalieën vallen buiten het bestek van dit proefschrift, waarom we ons dus verder alléén met de „Trugwahrnehmungen" zullen bezighouden. Het onderscheid door Esquirol tusschen hallucinaties en illusies gemaakt, formuleert Jaspers nu als volgt: „Illusies zijn die waar-

nemingen, die door omvorming van waarnemingen uit de buitenwereld ontstaan zijn, waarbij uitwendige zintuigprikkelers met gereproduceerde elementen zich zoo tot een eenheid verbinden, dat de directe, van de gereproduceerde elementen onafhankelijke, gewaarwordingselementen niet van deze te onderscheiden zijn". (Het zou mijns inziens aanbeveling verdienen, nog meer den nadruk er op te laten vallen, dat de gereproduceerde elementen bijv. door affectlading zoozeer overwegen, dat de directe daarbij in het niet verdwijnen.)

Trachten we deze opvatting in een schema uit te drukken, met splitsing van de gewaarwordingselementen in elementaire en secundaire (= gereproduceerde) elementen, dan krijgen wij bij vergelijking van waarneming en illusie:

	element. elementen	sec. elementen	ruimte- en tijdsbetrekking
waarneming	} gelijk	} ongelijk	} gelijk
illusie			

De „echte" hallucinaties, zoo gaat hij voort, zijn „leibhaftige Trugwahrnehmungen", die niet door omvorming uit reële waarnemingen, maar volkomen nieuw ontstaan zijn.

Volledigheidshalve moet nog even gewezen worden op de indeeling in elementaire en complexe hallucinaties, waarbij de eerste voornamelijk uit op zichzelf staande niet gedifferentieerde waarnemingen bestaan (vonken, vlammen en knallen b.v.). Uit den aard der zaak zijn deze voor de indeeling der meer gedifferentieerde verschijnselen, waartoe onze religieuze hallucinaties behooren, van geen belang.

Nu gaat Jaspers van deze „echte" hallucinaties afscheiden een groep phaenomenen, die Kandinsky 1)

1) Zie literatuuroverzicht, hoofdstuk 2. Even dient hier vermeld, dat de pseudohallucinatie, waaraan Jaspers zijn beschouwingen vast-

reeds met den naam van pseudohallucinaties bestempeld had.

Afgezien van het door Jaspers wel, maar door sommige andere onderzoekers van deze school niet, aangenomen verschil tusschen waarneming en voorstelling met betrekking tot de ruimte, waarin deze gelocaliseerd worden, blijft er toch een essentieel onderscheid tusschen waarneming en voorstelling bestaan in de „Akt". Ditzelfde onderscheid wordt ook als dat van de „Leibhaftigkeit" der waarneming tegenover de „Bildhaftigkeit" der voorstelling geformuleerd. Deze laatste terminologie zullen we bij het bespreken van het verschil tusschen pseudohallucinaties en hallucinaties bezigen.

Wanneer we nu de pseudohallucinaties nagaan, dan bezitten deze soortgelijke gewaarwordingselementen als de waarnemingen; deze zijn immers volkomen scherp en zeer fijn gedetailleerd, en hebben ook de frissche tinten (bijv. ten opzichte van de kleuren), die aan de gewaarwordingselementen in de waarneming eigen zijn, ze zijn echter „bildhaftig", wat ze met de voorstellingen gemeen hebben, immers de persoon, die er aan lijdt, houdt ze geen oogenblik voor waarnemingen, waarbij in het oog moet worden gehouden, dat dit als vanzelf zoo spreekt, en niet als gevolg van een oordeelvelling opgevat moet worden 1).

Dat ik hier nu pas memoreer de onafhankelijkheid van den wil en het gevoel van passiviteit, dat aan een waarneming in tegenstelling met een voorstelling eigen is, heeft een bepaalde reden. Naar mijn inzien is dit geen beslissend kenmerk voor een waarneming, daar het niet een deel van

knoopte in zijn Allgemeine Psychopathologie (p. 35 en vlgg.) hier in 't volgende hoofdstuk afgedrukt is geworden. De rij der pseudohallucinaties wordt ermee geopend.

1) Uitvoeriger hierover in het laatste hoofdstuk bij de bespreking van de geschilpunten tusschen Jaspers en Goldstein.

het wezen van de „Akt" uitmaakt, hoewel Hirt 1) die opvatting wel toegedaan is. Ik meen hiertoe gerechtigd te zijn, daar ditzelfde verschil tusschen een voorstelling en een „ingeving" bestaat, wat niet weg neemt, dat deze laatste toch ook een voorstelling is. 2)

De „echte" hallucinaties nu zijn „leibhaftig". Deze „Leibhaftigkeit" bezitten ze, doordat we met een soortgelijke Akt te maken hebben als bij de waarneming. Het duidelijkst laat Specht 3) dat zien. Deze wijst erop, dat in meerdere hallucinaties er sprake van is, dat het waargenomene zich geheel gedraagt alsof het werkelijk aanwezig was. Dus dat iets, dat getast wordt, ook tegelijkertijd gezien kan worden. Het duidelijkst is dit bij een geval van Sander 4) te zien. Toen de hallucinante 's avonds op een stoel zat te schommelen, scheen het haar toe, dat haar voet tegen een week voorwerp aanstiet. Zij keek onder de tafel en zag een haas met drie pooten, die ze door de deur naar buiten zag loopen. Daarbij hoorde ze voor de deur iemand roepen: „die haas, die loopt hier nu altijd rond". Juist de „Akt des Meinens" is het, die dit phaenomeen waarnemingskarakter verleent. Behalve dat Specht dit voor het samenhallucineeren van meerdere zintuigen liet zien, maakte hij dat ook duidelijk voor de reflexhallucinaties en het „Gedankenlautwerden". 5)

1) Hirt, t. a. p. 438, 439.

2) Ten overvloedige verwijs ik nog even naar de twee voorbeelden van „gedankliche Bewusstheiten" aan het slot van dit hoofdstuk. Tusschen deze beide bestaat het hierboven genoemde onderscheid. Toch behooren beide phaenomenen tot dezelfde soort.

3) Specht, t. a. p. 13—17.

4) W. Sander, Zwei Fälle von Delirium potatorum (1868). Archiv für Psych. u. Nerven-krankheiten. Band I, p. 478 en vlgg.

5) Vgl. W. Specht, t. a. p. 490: „was der Halluzinant sieht, hört und tastet, ist ihm genau, wie in der natürlichen Wahrnehmung anschaulich gegeben. Und was ihm da gegeben ist, kann er im einzelnen beschreiben, und zwar so beschreiben, dasz das, was er aussagend meint,

Nu zou ik de bespreking van wat de Phaenomenologische school over deze vraag gepubliceerd heeft voorloopig willen eindigen. Straks, in het laatste hoofdstuk moet ik bij het nagaan van wat de religieuze hallucinaties voor gegevens leveren ter beslechting van de kloof tusschen Jaspers en Goldstein ten opzichte van „Leibhaftigkeit” en realiteitsoordeel, toch weer op de daarmede samenhangende psychologische gegevens terugkomen, waarom die hier dus onbesproken blijven.

Waar Hirt en Specht echter in hun reeds meermalen genoemde publicaties al een oplossing aan de hand willen doen voor het hallucinatieprobleem, geloof ik, dat een refereren van die opvattingen geen zin heeft, daar ik de gegeven genetische oplossingen een inconsequentie vind tegenover de door hen gevolgde methode. Het komt mij voor, dat van het standpunt, beschrijvend en analyseerend te werk te gaan, nu nog niet afgeweken mag worden, daar de gegevens nog volstrekt niet toereikend zijn om de neiging tot aetiologische verklaring te wettigen.

Ik zou nu deze bespreking kunnen beeindigen, ware het niet, dat bij het zoeken naar hallucinaties in de religieuze literatuur, herhaaldelijk zich een ander phaenomeen aanbodt, dat zeer veel verwantschap met een hallucinatie heeft. Het is voor vergelijking ook uitermate geschikt. (Voor ik hiermee echter begin, wil ik er nog even sterk den nadruk op leggen, dat buiten de bespreking valt, of we hier al dan niet met een pathologisch verschijnsel te doen hebben.)

De moderne psychologie van het denken stiet op het verschijnsel, dat iets geheel onaanschouwelijk in het bewustzijn aanwezig kon zijn, zoo bijv. bij snel lezen. Deze onaan-

demjenigen vollkommen angemessen ist, was ihm anschaulich gegeben ist.” Zie voor de door Pick geopperde verklaring hoofdstuk V, waar dit probleem nog even aangeroerd wordt.

schouwelijke aanwezigheid van een inhoud in het bewustzijn, noemde men „Bewusztheit” 1) (A ch). Wanneer we bijv. het woord „klok” lezen, weten we de beteekenis van dit woord, zonder ons dit aanschouwelijk voor te stellen. Dit begrip is ons dus onaanschouwelijk gegeven.

Zoo kan het voorkomen, dat zonder dat men iemand met zijn zintuigen waarneemt, men het bewustzijn heeft, dat die persoon in de nabijheid verkeert. In dit laatste geval spreken we van „leibhaftige” tegenwoordigheid van een object. In verbinding met de term „Bewusztheit”, zullen we dus met Jaspers 2) een dergelijken bewustzijnsinhoud een „leibhaftige Bewusztheit” moeten noemen.

Hiernaast bestaan dan nog de „gedankliche Bewusstheiten”, waarin we ons iets bewust zijn, dat niet aanwezig is of ook niet aanwezig zijn kan in onze omgeving.

Allereerst dus een „leibhaftige Bewusztheit”.

„Ik was in een kamer en las in een boek, daarbij was ik mij bewust, dat twee meisjes, die ik kende, daar waren en naar mij keken en toch kwamen ze in mijn droom niet voor.

Ik had van de meisjes zelf in het geheel geen voorstelling, dat wil zeggen, in mijn herinnering kon ik niet vaststellen, dat ik ze mij op de een of andere wijze voorgesteld had, maar toch wist ik heel zeker, dat ze er waren en wie zij waren”.

In tegenstelling met de volgende „gedankliche Bewusztheit”.

1) „De „Bewusztheit” kenmerkt zich door de niet aanschouwelijke aanwezigheid van een „weten”. Het weten, in de „Bewusztheit” gegeven, komt niet door gezichts-, gehoor-, kinesthetische gewaarwordingen of herinneringsvoorstellingen tot stand; toch kan onmiddellijk worden aangegeven, wat de inhoud van het weten is.” Roels, De Psychologie van den wil, 1916, p. 40.

2) K. Jaspers, Ueber leibhaftige Bewusstheiten (Bewusstheitstäuschungen), ein psychopathologisches Elementarsymptom. Zeitschrift für Pathopsychologie, Band II (1914) p. 150 en vlgg.

„Ik was in een stad, waar een bloedige revolutie uitgebroken was. Daarom zei ik tegen mijn zusters, die bij mij waren: „Slechts een man kan de revolutie den kop indrukken, daarom is vluchten het beste, wat we doen kunnen, want we weten niet, wat het gepeupel van plan is". — Bij deze woorden, waarop kort daarna het ontwaken volgde, dacht ik aan velerlei. Niet slechts aan de Fransche revolutie en Napoleon, maar ook aan de figuur van Brutus in Shakespeare's Julius Caesar en al wat daarmee samenhangt". (Dit laatste verschijnsel wordt door de Fransche psychologen: „conscience de domaine" genoemd. Sommige Duitse rekenen dit tot het „Sphärenbewusstsein".)

Beide voorbeelden werden door Jaspers aangehaald in den reeds vermelden arbeid (p. 152). Deze had ze ontleend aan Hacker, *Systematische Traumbewachtungen mit besonderer Berücksichtigung der Gedanken* (Archiv für die gesamte Psychologie, Band 21, p. 37 en 38).

Ook in de religieuze literatuur is dit laatste verschijnsel geen onbekende. Om haar verwantschap met de „leibhaftige Bewusstheiten" laat ik er hier ter vergelijking een duidelijk voorbeeld van volgen: 1)

„Op zekeren dag begaf hij zich naar een kerk, die op ongeveer duizend schreden van de stad Manresa lag. Geheel verdiept zijnde in de beschouwing der goddelijke dingen, ging hij een oogenblik aan den kant van den weg zitten, en keek naar de rivier die er langs stroomde. Toen openden zich de oogen zijns geestes en zij baadden in het licht. Hij zag niets dat onder zijn zinnen viel, maar hij begreep op wonderbare wijze een menigte waarheden, hetzij met betrekking tot de geheimen van den godsdienst, hetzij met betrekking tot de menschelijke wetenschappen. Zij waren

1) Ignatius de Loyola, Vie par Ribanediera, 1e Boek, 1ste Hoofdstuk.

zoo talrijk en het licht was zoo klaar, dat hij een nieuwe wereld scheen binnen te treden. De overvloed en de verhevenheid dezer kennisse was zoo groot, dat volgens Ignatius alles wat hij verder tot zijn 62ste jaar in zijn leven leerde, hetzij langs bovennatuurlijken weg, hetzij door studie, niet in vergelijking kon treden met hetgeen hij zich in dien eenen keer verwierf".

Door deze bespreking is de volgorde reeds bepaald van de stukken, die we uit de religieuze literatuur in het volgende hoofdstuk zullen geven: de „echte" hallucinaties in de eerste plaats, dan de pseudohallucinaties, vervolgens een illusie en eindelijk eenige „leibhaftige Bewusztheiten".

HOOFDSTUK IV.

Eenige religieuze hallucinaties.

Uit de literatuur vond ik de volgende citaten het meest sprekend en voor mijn doel het meest vermeldenswaard.

A. Echte hallucinaties.

Gezichtshallucinatie:

1. Martin Buber, *Ekstatische Konfessionen*, Jena, 1909, p. 211.

Deze hallucinatie van Anna Katharina Emmerich (1774—1824) is ontleend aan het dagboek van Clemens Brentano.

„Ik zie uit den mond der biddenden een stroom van woorden als een vurige straal uitgaan en naar God henen vloeien. Ik zie en herken in de woorden het karakteristieke der schrijfwijze van den biddende en lees elk woord afzonderlijk. Het schrift is bij ieder mensch verschillend. In den stroom zelf wordt het eene woord vlammender, het andere bleeker, nu eens wijduiteenlopend, dan weer vlotter en meer in elkaar. Kortom het is precies, zooals men schrijft.”

2. Heinrich Suso's, genannt Amandus, *Leben und Schriften*, uitgegeven door Melchior Diepenbrock, 2e druk, Regensburg, 1837, p. 11.

(Heinrich Suso leefde van 1295 tot 1366.)

„Eens, na de Mis, toen hij van het gebed kwam, ging hij in zijn cel, zat op zijn stoel en nam het „Altväter Buch” (de levensgeschiedenissen der oude kluizenaars) tot hoofdkussen. Onderwijl verzonk hij in zichzelf en leek het hem toe, dat eenig licht van zijn hart uitstraalde. Hij keek er

naar: toen verscheen op zijn hart een gouden kruis, waarin ook edelgesteenten sierlijk gevat waren, die tegelijk heel mooi het woord „Jezus" verlichtten. Toen nam de dienaar (= Suso zelf) zijn kap en sloeg haar om zijn hart in de meening daarmee het schitterende licht te bedekken, zoodat niemand het zou kunnen zien; maar wat hij poogde, de door-dringende glans bleef zóó in krachtige schoonheid stralen, dat het niet hielp."

Gezichts- en gehoorshallucinatie:

3. Karl Birnbaum, Psychopathologische Dokumente, Berlin, 1920, p. 14.

Deze hallucinatie van Jeanne d'Arc (1412—1431) is ontleend aan: G. Görres, Die Jungfrau von Orleans, Regensburg, 1834.

„Het is nu zeven jaren geleden, dat ik op een zomerdag omstreeks het middaguur (ik zal zoo ongeveer dertien jaar oud geweest zijn) mij bevond in den tuin van mijn vader en daar voor de eerste maal rechts van mij, uit de richting van de kerk, een stem hoorde en een gestalte in hel licht voor mij stond. Deze had het voorkomen van een recht goeden en deugdzamen man, droeg vleugels, was aan alle zijden door vele lichten omgeven en van engelen uit den hemel vergezeld. — Dat was de engel Michaël. Hij had, naar mij toescheen, een zeer indrukwekkende stem, maar ik was toen nog een jong kind en had groote vrees voor de gestalte en twijfelde zeer of het de engel wel was. Eerst nadat ik die stem driemaal had gehoord, ontdekte ik, dat het zijn stem was. Hij leerde en toonde mij zooveel, dat ik vast geloofde dat hij het was. Ik heb hem en de engelen met mijn eigen oogen zoo duidelijk gezien, als ik u, mijn rechters, zie; en ik geloof zoo vast aan hetgeen hij gezegd en gedaan heeft, als ik aan den dood en het lijden onzes

Heeren en Verlossers Jezus Christus geloof, en wat mij tot dit geloof brengt, zijn de goede raad, de bijstand en de goede lessen, die hij mij gegeven heeft."

4. Martin Buber, *Ekstatische Konfessionen*, p. 102, 103.

Deze hallucinatie van Else von Neustadt is ontleend aan: J. König, *Die Chronik der Anna van Munzingen* (13e—14e eeuw), *Freiburger Diöcesan Archiv*, Band XIII, Freiburg i. B., 1880.

„Hoe kan het hem, die God ziet, verdrieten? Hij maakt den tijd kort en aangenaam." Toen vroeg haar de zuster of zij onzen Heer met het uitwendige of het innerlijke gezicht zag. Toen sprak zij: „Ik zie Hem op beide manieren, uitwendig en innerlijk." Toen vroeg haar weder de zuster of het uitwendige gezicht beter was dan het innerlijke en hoe het innerlijke was. Toen sprak zij: „Het uitwendige gezicht is niets vergeleken bij het innerlijke, want het innerlijke is „ein volles und ein gar stolzes Ding". En zij sprak verder: „Het is een goddelijk gezicht, waarover niemand spreken kan, dan die het ziet, en zelfs zij, die het aanschouwen, kunnen het rechte er niet van vertellen." Toen vroeg haar de zuster of zij aan iemand denken kon daarbij. Toen sprak zij: „Ik kan dan aan mijzelf niet eens goed denken. Waarheen zinnen of hart zich wenden behalve tot Hem, dat weet ik niet. Mijn ziel rust dan in God en gaat geheel in Hem op; dan zie ik de zuiverheid van mijn ziel en hoe vlekkeloos zij is."

Toen vroeg haar weer de zuster, hoe Hij er dan uitzag, als zij Hem met de uitwendige oogen zag. Toen sprak zij: „Hij verschijnt mij als een schoone, liefelijke jongeling en de kamer wordt vol van engelen en heiligen. Hij zit bij mij en ziet mij zoo genadig aan. Maar de engelen staan allen voor Hem. Nooit komt Hij alleen, de engelen komen steeds

met Hem. En Hij spreekt tot mij: Ik zal wederkomen en u spoedig tot Mij nemen en eeuwig zal Ik niet meer van u scheiden. En Hij omarmt mij met innerlijke omhelzing."

Toen vroeg haar de zuster, wat voor gewaad Hij aanhad en noemde haar daarbij vele kleuren op. Zij kon het met geen enkele kleur vergelijken, maar sprak: „Hij vertoont zich, zooals Hij dat wil".....

5. Martin Buber, *Ekstatische Konfessionen*, p. 118, 119.

Deze hallucinatie van Jützi Schultheiss (13e—14e eeuw) is ontleend aan: *Das Leben der Schwestern zu Töss*, beschrieben von Elsbet Stagel, uitgegeven door Ferd. Vetter, Berlijn, 1906, p. 75 en 76.

„En terwijl zij zoo alleen bleef, zag zij dat onze Heer binnenkwam, en Hij was, zooals in de jaren, waarin Hij op aarde wandelde en predikte. En met Hem gingen Sint Johannes en Sint Jacobus de Oudere, en zij herkende hen beiden en ook het gelaat van ieder van hen afzonderlijk. En zij begeleidden Hem als een heer, voor wien zij zorg droegen, dat niets Hem in den weg kon treden, en hielden de armen om Hem heen, één arm achter en de ander vóór.

En toen zij zoo binnenkwamen, lieten zij Hem vrij uit hun omarming en Hij plaatste zich voor hen en sprak: „Ziet nu, hoe mijn leven op aarde was!" Toen zag zij duidelijk, dat Hij zoo lijdend was: zijn oogen waren weggezonden en zijn wangen zagen er zoo ingevallen uit door al het verdriet, dat Hij leed. Daarop ging Hij zitten en draaide haar den rug toe. En terwijl Hij ging zitten, merkte zij dat Hij op was van groot verdriet, dat zijn rug en zijn leden kraakten..... En terwijl Hij zat, gingen Sint Johannes en Sint Jacobus bij Hem zitten.

En daarna zag zij, dat de zusters in en uitliepen, en toch

sprak er geen: „Wees gegroet!" of „Wat wilt Gij?" En Hij zag er zoo versmaad en ellendig uit, dat niemand met een hart in het lijf er naar kon kijken. En terwijl de zusters zoo uit en inliepen, stonden de discipelen op; maar onze Heer bleef stil zitten. Zij zag ook, dat het kleed van onzen Heer en van Sint Jacobus gelijk was en van binnen rood; maar het kleed van Sint Johannes was van binnen niet rood, maar van buiten waren die kleederen als de hare. De discipelen waren gezond van lijf en leden. En terwijl zij dit schouwde, kwam een zuster en sprak met haar en bracht haar weder tot zichzelf en toen zag zij niets meer."

Gezichts-, gehoors- en tasthallucinatie:

6. Martin Buber, *Ekstatische Konfessionen*, p. 79.

Deze hallucinatie van Mechtild von Hackeborn (1242—1299) is ontleend aan: *Revelationes Gertrudianae et Mechtildianae II*, Parijs, 1877.

„Op een anderen keer, toen zij aan God haar ziekte klaagde, daar zij niet naar het koor kon gaan en andere goede werken niet kon doen, zag zij, dat de Heer naast haar zich over het bed boog en haar met den linkerarm omvatte, zóó dat de wonden van zijn beminnelijk hart tegen haar hart drukten. Toen sprak Hij tot haar: „Wanneer gij krank zijt, omarm Ik u met den linker- en wanneer gij hersteld zijt, met den rechterarm, maar weet dit: wanneer gij met den linker omarmd wordt, is mijn hart dicht bij u."

7. Martin Buber, *Ekstatische Konfessionen*, p. 97.

Deze hallucinatie van Margaretha Ebner (1291—1351) is ontleend aan: *Strauch, Margaretha Ebner und Heinrich von Nordlingen*, Freiburg i. B. und Tübingen, 1882, p. 136.

„Op Sint Stephanusdag gaf mij de Heer op mijn verlangen

een lieflijke gave: uit Weenen werd mij een mooie plaat gezonden, een Jezus in de wieg voorstellende met vier engelen, die Hem dienden. Op een nacht zag ik het kind, terwijl het plezier had en levendige bewegingen maakte, in de wieg met zichzelf spelen.

Toen sprak ik tot hem: Waarom ben je niet zoet en laat mij niet slapen? Ik heb je toch zoo goed toegedekt. Toen sprak het kind: Ik wil je niet laten slapen. Je moet mij op den schoot nemen. Toen nam ik het met groot verlangen en met groote vreugde uit de wieg en zette het op mijn schoot. Toen bleek het een levend kind te zijn. Toen sprak ik: Kus mij, dan wil ik er niet meer aan denken, dat je mij geplaagd heb. Toen sloeg het zijn armen om mij, omhelsde en kuste mij."

B. Pseudohallucinaties.

Aan de vermelding van eenige religieuze pseudohallucinaties gaan vooraf een tweetal voorbeelden van pseudohallucinaties uit de hedendaagsche psychiatrische literatuur.

Pseudohallucinatie van het gezicht:

8. Victor Kandinsky, Kritische und klinische Betrachtungen im Gebiete der Sinnestäuschungen, Berlin, 1885, p. 44—45.

„Den 18den Augustus 1882 neemt Dolinin 's avonds 25 droppels Tinctura opii simplicis in en gaat dan met zijn werk aan zijn schrijftafel voort. Een uur later bemerkt hij een aanzienlijke versnelling in het verloop zijner voorstellingen. Na zijn werk onderbroken te hebben, bemerkt hij — zijn bewustzijn is geenszins beneveld, en neiging tot slapen of sluimeren bespeurt hij evenmin — een uur lang met gesloten oogen, gezichten en geheele gestalten van personen,

welke hij dien dag gezien had, gezichten van oude bekenden, die hij sinds lang niet meer ontmoet had, ook geheel onbekende personen. Tusschen hen in verschijnen van tijd tot tijd witte bladzijden met verschillend soort schrift, bovendien duikt herhaalde malen het beeld eener gele roos op, eindelijk heele scènes die uit verschillend gekleede personen in de meest uiteenlopende situaties (maar steeds zonder beweging) bestaan. Deze beelden blijven maar een oogenblik en verdwijnen dan, door nieuwe (welke tot de vorige in geen enkele logische betrekking staan) op den voet gevolgd. Zij worden scherp naar buiten geprojecteerd en het heeft dan den schijn of zij voor de oogen staan. Zij staan echter in geen verband met het zwarte gezichtsveld der gesloten oogen: om de beelden te zien moet men de opmerkzaamheid van het zwarte gezichtsveld afleiden; het spitsen der opmerkzaamheid op dit gezichtsveld daarentegen onderbreekt het opduiken der beelden. Ondanks zijn talrijke pogingen, is het hem niet gelukt, het subjectieve beeld zóó met het donkere gezichtsveld te combineeren, dat het eerste den indruk maakte, een deel van het laatste te zijn. — Al bezitten deze beelden ook scherpe omtrekken en levendige kleuren en al schijnen zij ook voor het toeziende subject te bestaan, zoo bezitten zij toch geen objectiviteitskarakter; voor zijn onmiddellijk bewustzijn lijkt het Dolinin, alsof hij ze niet met zijn lichamelijke uitwendige oogen — deze nemen het zwarte gezichtsveld met de daarop van tijd tot tijd opduikende nevelige lichtvlekken waar — maar met andere, inwendige oogen ziet, die zich achter de uitwendige bevinden. De afstand waarop zich deze beelden van het innerlijk ziende oog bevinden, is verschillend (van 0,4—6 M.), het meest echter is de afstand gelijk aan dien van duidelijk zien, welke in dit geval wegens kortzichtigheid, gering is. De grootte der menschelijke gestalten wisselt zeer; vanaf de

natuurlijke grootte tot die van een persoon op een kabinet-portret."

Pseudohallucinatie van het gehoor:

9. Als voren, p. 87.

„Ikzelf, tot pseudohallucinatie van het gezicht zeer geneigd, heb tot voor korten tijd geen hypnagogische pseudohallucinaties van het gehoor gehad. Ik had altijd een tamelijk goed geheugen voor muziek, maar de gehoorde muziekstukken, respectievelijk fragmenten daaruit, reproduceerden zich vroeger in mijn hersenen altijd slechts in den vorm van gehoorschherinneringen, maar niet in den vorm van pseudohallucinaties.

Sinds eenigen tijd ben ik met citerspel begonnen en onder den invloed van deze oefeningen zijn bij mij klaarblijkelijk ook hypnagogische pseudohallucinaties mogelijk geworden.

't Was de 17^e Februari 1884. Na het eindigen van mijn gewone bezigheden, zocht ik afleiding in een uurtje citer-spel. Toen ik daarna naar bed was gegaan, kon ik den slaap niet vatten. Kort voor de intrede van den slaap, hoorde ik plotseling met mijn innerlijk oor het begin van de dien avond met andere stukken gespeelde Tyrolienne uit de „Regimentsdochter". De twee eerste (korte) regels van dit lied klonken met zulk een duidelijke bepaaldheid van toon, dat men zelfs het eigenaardige timbre van de citer heel goed onderscheiden kon; in de volgende passage volgden de afzonderlijke tonen met aangroeiende snelheid maar met afnemende intensiteit op elkander, zoodat de melodie reeds wegstierf, toen ze nauwelijks begonnen was. Dadelijk, onmiddellijk daarop probeerde ik, in mijn voorstellingen de goed bekende melodie ijverig reproduceerend, dit subjectief verschijnsel ten tweeden male te voorschijn te roepen, maar het herhaalde zich niet; het bleef een muzikale herinnering, louter een

acustische voorstelling, het werd echter niet tot pseudo-hallucinatie."

Pseudohallucinatie van het gezicht:

10. Martin Buber, *Ekstatische Konfessionen*, p. 110.

Deze pseudohallucinatie van Sofia van Klingnau (13e—14e eeuw) is ontleend aan: *Das Leben der Schwestern zu Töss*, p. 57, zie boven bij 5.

„En toen ik die gelezen had, zag ik, dat een licht van den hemel daalde, bovenmate schoon en heerlijk, en het omgaf mij en doorstraalde mij en schitterde volkomen door mij heen en mijn hart werd plotseling veranderd en met een onuitsprekelijke en zeldzame vreugde vervuld, zoodat ik volkomen alle droefheid en lijden vergat, die ik voorheen gekend had. En in dat licht en in die vreugde zag ik en bemerkte, dat mijn geest uit het hart te voorschijn gehaald werd en langs den mond naar buiten hoog in de lucht gevoerd werd. Toen was het mij mogelijk om mijn ziel duidelijk en op bijzondere wijze met het geestelijk oog te aanschouwen, zooals ik met lichamelijke oogen geen ding ooit gezien had; vorm en versiering werden mij in alle schoonheid volledig getoond. Wat voor wonders ik zag en herkende kan de gansche menschheid nog niet onder woorden brengen."

11. *Werken der H. Teresia (1515—1582)*, Dl. 1. Het boek van haar leven. Vertaald door Titus Brandsma. N.V. Uitg. Mij. v.h. Paul Brand, Bussum, 1918, hfdst. 28, p. 224 volg.

„Terwijl ik eens op een dag in gebed was, behaagde het den Heer, mij alleen zijne Handen te toonen, doch in zoo groote schoonheid, dat ik haar niet zou kunnen beschrijven. . . . Eenige dagen later zag ik ook dat Goddelijk Aanschijn. Ik geraakte er dunkt mij geheel in verslonden. Langen tijd

kon ik niet begrijpen, waarom de Heer zich telkens slechts gedeeltelijk liet zien, daar Hij mij toch later de gunst zou verleen, Hem geheel te aanschouwen. Later evenwel begreep ik, dat Zijne Majesteit aldus handelde met het oog op de zwakheid mijner natuur. Hij zij eeuwig gezegend....

Terwijl ik op een feest van den H. Paulus de Mis bijwoonde, vertoonde zich de Allerheiligste Menschheid geheel. Zij verscheen mij zooals Zij wordt afgebeeld na de Verrijzenis, met de grootste Schoonheid en Majesteit.....

(Naar aanleiding van een soortgelijk ander visioen): „Alleen reeds de helderheid en schittering overtreft alles, wat men hier op aarde in zijn verbeelding kan uitdrukken. Het is geen schittering welke verblindt, maar een zacht helder licht, waarin die schittering is uitgegoten. Het zien ervan geeft het grootste genot. Het vermoeit niet, evenmin als de overvloed van licht, welke men ziet om die goddelijke schoonheid te kunnen aanschouwen. Het is een licht zoo verschillend van dat dezer aarde, dat zelfs het zonlicht dat wij zien, in vergelijking met het licht, dat zich hier aan ons gezicht vertoont, iets zoo donker schijnt, dat wij na het zien ervan onze oogen niet meer zouden willen openen.

Het is alsof wij heel helder water, waarin de zon zich weerspiegelt, over kristal zagen vloeien, naast ander heel troebel water, dat bij donkeren hemel over den stoffigen grond loopt. Ik wil niet zeggen dat zich een zon vertoont, of het licht gelijkt op dat der zon, neen, maar toch schijnt het ten slotte natuurlijk licht, het andere kunstlicht te zijn. Het is licht dat geen nacht kent, integendeel, omdat het steeds licht is, door niets wordt verduisterd. In één woord, het is van dien aard, dat, hoe groot verstand iemand ook heeft, hij toch in geheel zijn leven niet in staat zal zijn, zich in zijn verbeelding, een voorstelling van de natuur ervan te maken. En God stelt haar zoo plotseling voor dat licht,

dat zij zelfs geen tijd zou hebben, de oogen er voor te openen zoo het noodig zou wezen, die open te doen. Het is echter onverschillig, of men de oogen geopend dan wel gesloten houdt, wanneer de Heer het wil, zien wij ook al zouden wij niet willen. Hier baat geen afwenden van het oog en is geen weerstand mogelijk. Doch ook geen toeleg of inspanning baat hier. Gelijk ik nog verhalen zal, heb ik dit door eigen ervaring genoegzaam geleerd. Ofschoon dit een visioen der verbeelding was, zag ik het nooit, niet een enkelen keer, met de oogen des lichaams, doch alleen met die der ziel."

Pseudohallucinatie van het gehoor:

12. Als voren, hfdst. 25, p. 195.

„Het zijn volledige woorden, maar met de ooren des lichaams kan men ze niet hooren. Men verstaat ze echter veel duidelijker, dan wanneer men ze hooren zou. Hoe zeer men zich er ook tegen verzet of ze niet zou willen verstaan, het is vergeefsche moeite. Willen wij hier op aarde iets niet hooren, dan kunnen wij onze ooren toestoppen of onze aandacht zoo op iets anders vestigen, dat, al hooren wij het nog, wij het toch niet verstaan. Bij de woorden door God tot de ziel gericht, baat geen tegenstand. Al valt het mij ook nog zoo zwaar, zij dwingen mij tot luisteren en richten mijn verstand zoo geheel op hetgeen God het wil doen verstaan, dat geen willen of niet-willen, daaraan iets verandert. Als Hij, die almachtig is, wil, dat wij het verstaan, dan hebben wij te doen, wat Hij wil en toont Hij Zich in waarheid Heer over ons. Ik heb dit dikwijls ervaren, want bij de vrees welke ik koesterde, bleef ik bijna twee jaar weerstand bieden en ook nu beproef ik het nog enkele malen. Het baat mij echter weinig".

Pseudohallucinatie van het gezicht en het gehoor:

13. Martin Buber, *Ekstatische Konfessionen*, p. 50—52.

Deze pseudohallucinatie van Hildegard von Bingen (1100—1178) is ontleend aan de *Analecta Sanctae Hildegardis Opera Specilegio Solesmensi parata*, ed. J. B. Card. Pitra, Parijs, 1882.

„Van mijn jeugd af, toen ik nog sterke beenderen, zenuwen en aderen bezat, schouw ik dit gezicht steeds in mijn ziel tot op heden, nu ik reeds meer dan zeventig jaar oud ben. En mijn ziel stijgt, zooals God het wil, in dit gezicht tot de hoogte van het firmament en in de wisseling der verschillende luchten, en breidt zich naar menig volk uit, dat in verre landen en streken van mij verwijderd is. En zooals ik dat op zulk een wijze in mijn ziel zie, neem ik het ook na de wisseling van de wolkenlaag en van andere geschapen dingen waar. Ik hoor het echter niet met de uitwendige ooren, noch verneem het in de gedachten mijns harten, noch door eenig toedoen van mijn vijf zintuigen, maar in mijn ziel alleen bij open uitwendige oogen, zoodat ik nooit daarin de vermoeienis van de extase ondervind, maar wakend, overdag en 's nachts, zie ik het. En steeds word ik door ziekten overvallen, die mij dikwijls zulk een zware pijn veroorzaken, dat mij de dood nabij schijnt, maar God heeft mij tot dezen dag staande gehouden.

Het licht echter, dat ik schouw, is niet plaatselijk maar veel en veel feller dan de wolk, die de zon draagt. Ik kan er geen diepte, noch lengte, noch breedte aan ontdekken. Het wordt door mij de schaduw van het levende licht genoemd. En zooals zon, maan en sterren in 't water weerkaatsen, zoo weerspiegelen daarin de schriften en de gesprekken en de krachten en de overige werken der menschen in beeld. Wat ik echter in dit gezicht schouw of ervaren

mag, dat onthoud ik langen tijd, zoodat ik niet meer weet, wanneer ik het geschouwd of vernomen heb.

Tegelijkertijd zie en hoor en weet ik het, en wat ik weet, dat bezit ik op dat oogenblik. Wat ik echter niet schouw, dat weet ik niet, want ik ben zonder ontwikkeling en heb slechts de letters zonder bijzonderheden leeren lezen. En wat ik in het gezicht schrijf, dat zie en hoor ik, en ik schrijf geen andere woorden neer, dan die ik hoor en in ongekunstelde tale schrijf ik ze op, zooals ik ze in het gezicht hoor. Want niet zooals de filosofen schrijven, wordt mij geleerd in dit gezicht te schrijven. En de woorden in dit gezicht zijn niet als de woorden, die uit den mond des menschen klinken, maar als een lekkende vlam en zooals een wolk in reine lucht zweeft."

* * *

14. Over den Hemel en zijne wonderen en over de Hel, naar hetgeen gehoord en gezien is door Emanuel Swedenborg, Hollandsche vertaling van het oorspronkelijke: *De coelo et ejus Mirabilibus et de Inferno ex Auditis et Visis* auct. E. Swedenborg, Londini, MDCCLVIII. De §§ respectievelijk te vinden op p. 44, 46, 142 en 142.

„§ 74. Doch, wat de ondervinding betreft, dat de engelen menschelijke gestalten of menschen zijn, dat heb ik duizendmaal gezien, want ik sprak met hen als een mensch met een mensch, nu eens met een alleen, dan weder met meerderen in gezelschap, en ik zag in het geheel niets aan hen, waarin zij in gedaante van een mensch verschilden. Eenige malen verwonderde ik er mij over, dat zij zoo waren; en opdat men niet zou zeggen, dat het een vergissing of een beeld der verbeelding was, werd het mij vergund ze te zien, terwijl ik volkomen wakker, of in het volle bezit van

alle lichamelijke zintuigen en in een toestand van helder bewustzijn was.

§ 76. Men moet echter weten, dat de engelen door den mensch niet gezien kunnen worden door de oogen zijns lichaams, maar door de oogen van den geest, die in den mensch is, daar deze geest in de geestelijke wereld is en alles wat tot het lichaam behoort, in de natuurlijke wereld: gelijk ziet gelijk op grond van de gelijkheid; bovendien is het gezichtsorgaan van het lichaam, dat het oog is, zoo grof, dat het niet eens de kleinere voorwerpen der natuur anders dan door vergrootglazen ziet, zooals ieder bekend is; nog minder dus de dingen, die boven de natuursfeeren zijn, zooals dat het geval is met alle dingen, die in de geestelijke wereld zijn, nochtans echter worden zij door den mensch gezien, wanneer hij is losgemaakt van het gezicht des lichaams en hem het gezicht zijns geestes geopend wordt, wat ook oogenblikkelijk geschiedt, wanneer het den Heer behaagt, dat zij gezien worden.

§ 234. Dikwijls was het mij gegeven met hen om te gaan en met hen te spreken als een vriend met een vriend en somwijlen ook als een onbekende met een onbekende en daar ik dan met hen in denzelfden toestand was, wist ik niet beter of ik was met menschen op aarde.

§ 235. De spraak der engelen is evenals de spraak der menschen in woorden verdeeld; zij wordt ook eveneens met geluid uitgesproken en door geluid gehoord, want de Engelen hebben eveneens mond, tong en ooren; ook hebben zij een dampkring, waarin de klank van hun stem gearticuleerd wordt, het is echter een geestelijke dampkring, alleen voor de Engelen geschikt, die geestelijk zijn; zij ademen ook in hun dampkring en uiten door middel van den adem woorden, zooals de menschen dat in hun dampkring doen."

15. Augustinus, Confessiones, Liber X, C 6.

„O mijn God, wat bemin ik toch in U, als ik U bemin? Het is geen lichamelijke schoonheid, noch de majesteit van een gelaat, noch de schittering van een licht, dat de oogen aangenaam streelt, noch de zoete melodie van gezangen vol afwisseling, noch de liefelijke geur van bloemen en reukwerken, noch de smaak van honing of manna, noch de weelde eener lichamelijke omhelzing. Neen, dat is het niet, wat ik in mijn God bemin. En toch, dat, wat ik in Hem bemin, is een beter licht, een beter geluid, een betere geur, een betere spijs, een betere omhelzing; en dat alles smaak ik slechts innerlijk. Mijn ziel ziet een licht schitteren, dat niet in de ruimte is, zij hoort een geluid, dat niet in den tijd uitklinkt, zij riekt een geur, die de wind niet met zich meevoert; zij smaakt een spijs, die door de begeerigheid niet vermindert; zij hecht zich aan een voorwerp, waarvan verzadigdheid haar niet doet afzien. Ziedaar wat ik bemin, wanneer ik mijn God bemin. Maar wat is zulk een voorwerp dan toch?"

C. Illusie.

16. Martin Buber, Ekstatische Konfessionen, p. 146.

Deze illusie had Raimond van Capua (14e eeuw), ze is ontleend aan: Raimonda da Capua, La vita di Santa Caterina da Siena, Mailand, 1842.

„Toen zij eens, door veel smarten gedrukt, op haar bed lag en met mij eenige, haar door den Heer geopenbaarde dingen begeerde te bespreken, liet zij mij heimelijk roepen. Toen ik dan bij haar was gekomen en aan haar bed stond, begon zij, ofschoon bibberend van de koorts, op de gewone wijze van God te spreken en de dingen te vertellen, die haar in die dagen geopenbaard waren.

Terwijl ik echter zoo groote en ongehoorde dingen ver-

nam, sprak ik tot mijzelf, niet denkende aan mijn eerste, voor dien tijd ontvangen genade en ondankbaar: „Meen je dat alle dingen, die zij zegt, waar zijn?”

En terwijl ik zoo dacht en mij naar haar, die sprak, toeerde, veranderde plotseling haar gelaat in het aangezicht van een baardigen man, die met zijn starre oogen mij schrik aanjoeg. Het gelaat was ovaal, van middelbaren leeftijd en droeg een korten baard van de kleur van het koren. Het liet in den aanblik zulk een majesteit doorschemeren, dat het zich daardoor als van den Verlosser openbaarde. Ook kon ik toen geen ander gezicht onderscheiden als dit. En terwijl ik, verbaasd en ontzet, de handen voor de schouders opgeheven, uitriep: „Wie is het, die mij aanziet?” antwoordde de jonkvrouw: „Hij, die is”. Toen dit gezegd was, verdween dit aangezicht plotseling en ik zag duidelijk de trekken der jonkvrouw, die ik tevoren niet had kunnen onderscheiden.”

D. „Leibhaftige Bewuszheden”.

Een voorbeeld uit de hedendaagsche psychiatrische literatuur gaat ook hier vooraf:

17. K. Jaspers, Ueber leibhaftige Bewuszheden, Zeitschrift für Pathopsychologie, Band II, 1914, p. 154.

„De zieke, Dr. M. (dementia praecox) maakte bij de kurmuziek in een badplaats gedurende zijn acuut psychotischen toestand overeindstaande, levendige, met de maat der muziek overeenkomende bewegingen. Hij verwachtte een door hem beminde dame. Bij de rhythmische bewegingen overkwam hem iets, dat diepen indruk op hem maakte. In het begin voelde hij: de dame is er nog niet. Dan: nu kan ze er zijn. Nu bemerk ik het: zij maakt de bewegingen mee. Ongeveer 10 Meter achter mij, met den rug naar mij toe, volgt zij elke, zelfs de kleinste beweging. De zieke zag haar volstrekt

niet en had haar niet gezien, maar hij wist het heel zeker. Deze zeer intensieve werkelijkheid was overweldigend. Zijn zintuigen vertrouwde hij minder. Het was duidelijk, meende hij. . . . Hij wist het heel zeker: „het was deze dame”. Hij wist dat zij precies dezelfde bewegingen maakte, als hij, ofschoon hij haar op geenerlei wijze met zijn lichaam voelde of waarnam. Wanneer een bleek voorstellingsbeeld het zich bewust zijn van de tegenwoordigheid van de dame vergezelde, stelde hij zich haar altoos zonder bijzondere details in gewone kleeven voor.”

18. Louis du Pont: *Mémoires*, aangehaald bij Nouet: *Conduite de l'homme d'oraison*, 5e Boek, Hoofdstuk 17, geciteerd naar Poulain, *Des grâces d'oraison*, p. 106.

„In het gebed en bij andere gelegenheden heb ik Gods tegenwoordigheid op verschillende manieren ervaren. Soms schijnt het of wij God tegenwoordig zien, niet met onze lichamelijke oogen, ook niet in het heldere daglicht, of enkel en alleen tengevolge onzer overwegingen, maar op een heel bijzondere wijze, waarbij de ziel plotseling voelt, dat zij Hem tot wien zij spreekt, voor zich heeft en dat Deze haar hoort en begrijpt. Ten gevolge daarvan bidt zij aandachtiger en vuriger tot Hem. Dit soort ervaring komt overeen met die, welke men heeft, wanneer gedurende het gesprek met een ander, het licht uitgaat en men in het donker blijft zonder den ander te zien, te hooren of ook maar een enkele zijner bewegingen te voelen, maar desniettemin van zijn tegenwoordigheid afweet.”

19. A. Poulain, *Des grâces d'oraison*, Paris, 1914, p. 116.

Deze „leibhaftige Bewusztheit” van Marguerite Marie Alacoque (1647—1698) is ontleend aan: M. M. Alacoque, *Vie et oeuvres*, Visitation de Paray—le—Monial, 1867, Dl. I.

„Elken morgen, wanneer ik ontwaak, is het, alsof ik mijn

God tegenwoordig vind.... wat me met zoo'n hevig verlangen om me in het gebed te begeven vervult, dat de oogenblikken, noodig om mij te kleeden, mij uren toeschijnen.... Gedurende dien tijd (in het gebed) gebruik ik al mijn krachten om Hem te omhelzen, dien welbeminde mijner ziel, niet met mijn lichamelijke armen, maar met de inwendige, die de vermogens mijner ziel zijn."

20. Vie du P. Balthasar Alvarez par Louis du Pont, chapitre XV, aangehaald bij Poulain, Des grâces d'oraison, p. 88 en 89.

„Toen ik mij in het gebed begeven had, heb ik de tegenwoordigheid van den Heer ervaren. Hij was daar, maar zoo, dat ik Hem noch met mijn lichamelijke oogen, noch met mijn verbeelding zag. Nochtans ervoer ik Hem met meer zekerheid en klaarheid, dan hetgeen men zich altijd voorstelt. Dat schenkt een zoo groote rust en tevredenheid, dat het schijnt, of de Heer de ziel in zijn Koninkrijk binnenleidt.... Eenerzijds is het alsof zij niets denkt, maar anderzijds is zij toch zoo vol aandacht, dat zij zich met niets anders kan bezig houden."

21. A. Poulain, Des grâces d'oraison, Paris, 1914, p. 82.

Deze „leibhaftige Bewusztheit" van St. Alphonse Rodriguez (1531—1617) is ontleend aan: St. A. Rodriguez, Vie, formée avec ses mémoires, traduction française, par le R. P. de Benazé, Retaux, 1890, no. 40.

„Deze persoon is gewoon zich op drie manieren in de tegenwoordigheid Gods te oefenen. De eerste is door middel van het geheugen.... de tweede is door middel van het verstand. De ziel weet zonder eenige redeneering, want dit stadium is zij voorbij, hoe God in haar tegenwoordig is. Door dit weten, komt zij er toe Gods tegenwoordigheid in haar te gevoelen, want God schenkt haar de genade zich op deze

wijze aan haar mede te deelen. Dit gevoel van Gods tegenwoordigheid is niet aan de verbeelding te danken; het is een van boven ontvangen zekerheid en geeft zulk een proefondervindelijke zekerheid, dat God in de ziel en op alle plaatsen is. Deze tegenwoordigheid Gods heet verstandelijke tegenwoordigheid. Gewoonlijk houdt zij langen tijd aan; hoe verder men in den dienst des Heeren vordert, des te aanhoudender en des te sterker doet zij zich gevoelen, want God schenkt zich elken dag meer aan de ziel, zoo zij er zich door een edelmoedige versterving toe voorbereidt.

Deze persoon heeft dikwijls genoeg ondervonden, dat zonder een enkele poging zijnerzijds, zonder dat hij zelf er ook maar in het minst aan dacht, de Heer zich merkbaar voor hem geplaatst heeft, op dezelfde wijze als iemand zich plotseling tegenover een ander plaatst, zonder dat deze er eenigszins op verdacht is."

22. William James—Wobbermin, *Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit*, Leipzig, 1914, p. 54, 55.

Deze „leibhaftige Bewusstheit" is uit het dossier van Prof. Flournoy.

„Mijn gezondheid was voortreffelijk; het was de derde dag van onze reis en wij waren goed op streek. Den dag tevoren waren wij van Sixt over Buët naar Trient geloopt. Ik was niet vermoeid; honger of dorst had ik niet en mijn gezondheidstoestand was eveneens normaal. In Forlaz had ik goede berichten van huis ontvangen, vrees gevoelde ik niet, noch met betrekking tot het heden, noch met betrekking tot de toekomst, want wij hadden een goeden gids en waren niet in het minst in het onzekere over den weg, dien wij nemen moesten. Het best kenmerk ik den toestand, waarin ik mij bevond, met den naam van evenwichtigheid. Plotseling had ik het gevoel, alsof ik boven mijzelf uitgeheven werd;

ik voelde de tegenwoordigheid Gods — ik vertel de gebeurtenis juist, zooals ik ze mij herinner — alsof zijn goedheid en macht mij doordrongen. Mijn ontroering was zoo groot, dat ik den jongelieden nauwelijks nog kon zeggen, dat zij maar verder moesten gaan zonder op mij te wachten. Ik zette mij vervolgens op een steen neer, daar ik niet langer kon blijven staan en tranen stroomden er over mijn wangen. Ik dankte God, dat Hij mij in mijn aardse leven zulk een kennis omtrent Hem schonk, dat Hij mijn leven onder zijn bescherming nam en zich over het onbeduidende schepsel, den zondaar die ik was, erbarmde. Ik bad vurig, dat mijn leven voortaan aan de uitvoering van zijn wil mocht gewijd zijn. Zijn antwoord voelde ik: dagelijks moest ik deemoedig en arm Zijn wil vervullen en het Hem, den almachtigen God, overlaten of Hij mij er nog eens toe zou roepen, openlijk voor Hem te getuigen. Toen week de extase langzaam aan, ik voelde dat God de gemeenschap, die Hij mij geschonken had, weer had verbroken. Ik was nu in staat verder te gaan, maar slechts langzaam aan, zoo hevig was ik nog innerlijk ontroerd. Ook had ik meerdere minuten lang onafgebroken geweend, mijn oogen waren gezwollen en ik zou niet graag gewild hebben, dat mijn reisgenooten dat hadden gezien. De toestand van extase zal ongeveer vier of vijf minuten geduurd hebben, ofschoon de tijd mij veel langer voorgekomen was. Mijn vrienden wachtten tien minuten bij het kruis van Barine, maar ik vereenigde mij eerst na 25 à 30 minuten weer met hen, want voor zoover ik mij herinner, zeiden zij, dat ik ze ongeveer een half uur had opgehouden. De indruk was zoo sterk geweest, dat ik mij bij het bestijgen van den heuvel afvroeg of het mogelijk was, dat Mozes op den Sinaï met God in inniger verkeer had gestaan. Ik moet hier nog aan toevoegen, dat God gedurende deze extase noch gestalte, noch kleur, noch geur had, noch voor mijn handen

tastbaar was; ook was het gevoel van zijn tegenwoordigheid niet met een bepaalde ruimtevoorstelling verbonden. Het was veel meer, alsof ik zelf door die tegenwoordigheid in een louter geestelijk wezen veranderd was. Maar hoe meer ik naar woorden zoek, om dit vertrouwelijk verkeer uit te beelden, des te duidelijker zie ik de onmogelijkheid, de gebeurtenis met onze gewone beelden te beschrijven. De meest geschikte uitdrukking voor dat, wat ik gevoelde, is ten slotte deze: God was mij nabij, ofschoon onzichtbaar, ik werd Hem niet door een van mijn zinnen gewaar, maar hij was voor mijn bewustzijn tegenwoordig."

23. Werken der H. Teresia, zie boven bij 11, hfdst. 27, p. 213 volg.

„Terwijl ik op een feestdag van den roemrijken H. Petrus in gebed was, zag ik bij mij, of liever nam ik waar, want noch met de oogen des lichaams, noch met die der ziel vermocht ik iets te zien, maar het scheen mij niettemin, dat vlak naast mij Christus stond. Ik meende ook te zien dat Hij het was, die tot mij sprak. Daar ik in het geheel niet wist, dat zulk een visioen kon bestaan, gevoelde ik eerst groote vrees en deed niets dan weenen. Maar zoodra Hij slechts een woord te mijner geruststelling had gezegd, was ik als gewoonlijk volkomen gerust en vol vreugde; ik gevoelde niet meer de geringste vrees. Het scheen mij dat Jezus Christus altijd aan mijn zijde bleef. Daar het geen visioen der verbeelding was, zag ik niet onder welke gedaante, maar duidelijk nam ik waar, dat Hij steeds aan mijn rechterzijde bleef en getuige was van al wat ik deed. Als ik slechts een weinig in mijzelve keerde, of niet al te zeer verstrooid was, kon ik de gewaarwording dat Hij bij mij was, niet van mij afzetten.

Terstond ging ik naar mijn biechtvader, hoezeer ik er ook tegen opzag, het hem te zeggen. Hij vroeg mij onder welke

gedaante ik Hem zag. Ik antwoordde dat ik Hem niet zag. Toen vroeg hij mij, hoe ik dan wist dat het Christus was. Ik zeide hem, dat ik de wijze, waarop ik dit wist, niet kende, maar dat ik toch niet anders kon, dan erkennen, dat Hij bij mij was. Ik zag het duidelijk, ik voelde het, en ook, hoe de ingekeerdheid mijner ziel bij het gebed van rust veel grooter was en veel langer aanhield en dat de uitwerkselen geheel andere waren als gewoonlijk, dat het iets heel duidelijk was. Ik maakte allerlei vergelijkingen om mij te doen begrijpen, maar voor dit soort van visioenen is er, dunkt mij geen, die niet geheel mank gaat. Zooals mij later een heilig en in het geestelijk leven vergevorderd man, Broeder Petrus van Alcantara, van wien ik later nog meer melding zal maken, en ook andere groote geleerden zeiden, behooren deze visioenen tot de meest verhevene, en tot die waarin zich de duivel het minst van alle mengen kan. . . .

Als ik toch zeg, dat ik het noch met de oogen des lichaams, noch met de oogen der ziel zie, omdat het geen visioen der verbeelding is, hoe kan ik dan weten en zelfs duidelijker erkennen, dat Hij bij mij is, dan wanneer ik Hem zag. Als men zou meenen dat het er mede is als met een persoon, die in het donker staande, een ander, die bij hem is, niet ziet, of met een blinde dan is dit juist. Eenige overeenkomst is er, hoewel niet veel. Deze toch wordt hem nog door de zintuigen gewaar, hij hoort hem spreken of zich bewegen, of raakt hem aan. Hier geschiedt niets van dit alles. Ook ziet men geen duisternis, integendeel, het is een voorstelling en een kenbaarmaking aan de ziel, helderder dan de zon. Ik zeg niet dat men zonlicht ziet of schittering, neen, maar het is een licht, dat, zonder dat men licht ziet, het verstand verheldert om het een zoo verheven goed te doen genieten. Het sluit de grootste zegeningen in zich.

Het is niet een tegenwoordigheid Gods, als men zoo

dikwijls gewaar wordt, vooral zoo men het gebed der vereeniging of van rust is deelachtig geworden. Dan is het, of wij reeds aanstonds, als wij met het gebed willen beginnen, Hem vinden, met wien wij gaan spreken, en schijnen wij door de uitwerkselen en geestelijke gevoelens van groote liefde en geloof, welke wij gewaar worden en door andere teedere aandoeningen te begrijpen, dat Hij ons hoort. Dit is een groote gunst en wien zij wordt geschonken, stelle haar op hoogen prijs, want het is een zeer verheven wijze van bidden. Het is echter geen visioen. Men begrijpt, dat God daar is, door de uitwerkselen, welke Hij, gelijk ik zeg, in de ziel teweegbrengt, want op die wijze wil de Heer zich dan doen waarnemen. Hier echter ziet men duidelijk, dat Jezus Christus, de Zoon der H. Maagd, bij ons is. In den eerstgenoemden vorm van gebed openbaren zich eenige werkingen der Godheid, hier ziet men tegelijk met deze, dat ook de allerheiligste Menschheid bij ons is en ons gunsten wil verleen.

De biechtvader vroeg mij vervolgens: Wie zegt u, dat het Jezus Christus was? Ik antwoordde: Hij zeide het mij zelf verschillende malen, maar reeds, vóór Hij het mij zeide, werd mij diep in het verstand geprent, dat Hij het was en Hij zeide het mij ook reeds, voordat ik Hem nog aanschouwde. Als een persoon, dien ik nooit gezien had, doch van wien ik had gehoord, kwam om mij te spreken, terwijl ik blind was of in het donker zat en men mij zeide, wie hij was, dan zou ik dat moeten gelooven, maar ik zou het niet zoo vast kunnen aannemen, dat hij die persoon was, als wanneer ik hem had gezien. Hier echter wel, want zonder dat men iets ziet, wordt het ons met zoo groote duidelijkheid ingeprent, dat men, dunkt mij, niet meer vermag te twijfelen. Daar kan men soms meenen, dat wij het ons wellicht inbeelden, maar hier, men moge in het begin ook al een

oogenblik dat vermoeden hebben, hier is van den anderen kant zoo groote zekerheid, dat de twijfel hier niets vermag. Hetzelfde geschiedt, wanneer God de ziel nog op een andere wijze onderricht en, gelijk ik reeds zeide, zonder te spreken tot haar spreekt.

Die taal is zoo hemelsch, dat, hoe gaarne men het ook zou willen, men er moeilijk hier op aarde een verklaring van kan geven, zoo God ons daarover niet onderricht door het ons zelve te doen ervaren. Wat de Heer de ziel wil doen verstaan, stelt Hij haar voor in het innerlijkste van haar wezen. Hij stelt het haar voor, niet onder beelden of woorden, doch op dezelfde wijze, als in het genoemde visioen geschiedde. Men schenke alle aandacht aan dezen vorm van goddelijke werking, waarbij Hij de ziel al wat Hij wil, ja, de verhevenste waarheden en geheimen doet kennen. Meestal toch, als de Heer mij een verklaring geeft, van een of ander visioen, dat Hij mij heeft willen verleenen, doet Hij dit op deze wijze. Mij dunkt ook dat de duivel zich hierin minder mengen kan en wel om de volgende redenen: Ik moet mij sterk vergissen, als deze visioenen niet goed zijn. Dit soort van visioenen en deze wijze van spreken zijn iets zoo zuiver geestelijks, dat noch in de vermogens der ziel, noch in de zintuigen eenige aandoening schijnt plaats te hebben, waardoor de duivel in de gelegenheid zou zijn iets te bereiken."

HOOFDSTUK V.

Bespreking van de verzamelde gegevens.

I. ALGEMEENE OPMERKINGEN.

Wanneer we de in het vorig hoofdstuk bijeenverzamelde hallucinaties nagaan, dan moet ik eerst mededeelen, waarom ik meende met dit betrekkelijk kleine aantal te kunnen volstaan. Bij het verzamelen heeft namelijk niet voorgezeten de bedoeling, een staalkaart van alle religieuze hallucinaties aan te bieden, maar het bijeenzoeken van zulke gegevens, die over de tegenstelling tusschen pseudohallucinatie en hallucinatie meer licht zouden kunnen werpen en daardoor misschien van waarde zouden kunnen zijn voor het beslechten van den strijd tusschen Jaspers en Goldstein over „Leibhaftigkeit“-Realiteitsoordeel. 1)

De Middeleeuwsche literatuur en ook de latere biedt veel meer gegevens, maar géén andersoortige dan de hier vermelde. Het had natuurlijk geen zin er meerdere van dezelfde soort te geven. Hiernaast bestond er een grootere groep, die, gegeven het onderscheid tusschen hallucinatie en pseudohallucinatie, afvielen, daar er niet duidelijk uit op te maken was, tot welke van beide groepen deze behoorden. Laat ik als een voorbeeld daarvan Suso 2) noemen, die bijna alle door hem beschreven hallucinaties aanvangt met „da däuchte ihn in einem Gesicht" of „da erschien ihn in einem Gesicht". Het lijkt mijns inziens niet mogelijk, uit dergelijke gegevens te concludeeren of we met een pseudohallucinatie dan met

1) Zie hoofdstuk II, p. 38—46.

2) H. Suso, genannt Amandus, Leben und Schriften, t. a. p. 112 en 128. (Hij spreekt van zichzelf steeds in den derden persoon.)

een „echte" hallucinatie te doen hebben. Hij is volstrekt niet de eenige, die door zijn soberheid van taal zijn getuigenissen met het oog op dit onderzoek voor ons van geen waarde doet zijn.

Ook vielen er getuigenissen af, die den indruk van oorspronkelijkheid misten, waarin bijv. zooveel bijbelsche termen voorkwamen, dat het niet goed mogelijk was na te gaan, wat de zegsvrouw (Alpais van Cudot 1) in dit geval) zelf ervaren had.

Dan blijken er ook bezwaren te bestaan tegen die hallucinaties, die sterk de sporen dragen van in een autobiografie verwerkt te zijn. Stern 2) had daar reeds voor gewaarschuwd, ook Buber 3) wijst er in zijn inleiding van „*Ekstatische Konfessionen*" op, waar hij ten opzichte van de uitspraken van Teresa de Ahumada spreekt van een „klassificerende Darstellung" van haar levensbeschrijving. In dit geval is, zooals uit de aan haar autobiografie ontleende gegevens bleek, dit voor ons geen bezwaar geweest, integendeel, het was juist erg overzichtelijk, maar veel sterker geldt dit bezwaar nog voor Swedenborg's mededeeling, waar we dus bij het bespreken van zijn pseudo-hallucinaties rekening mee zullen moeten houden.

Alle gegevens, die hier gebezigd zijn, zijn dus of door den persoon, die ze beleefd heeft, zelf te boek gesteld, of door den persoon, aan wien ze door dezen medegedeeld zijn (biechtvader, ordebroeder of -zuster).

Wat mij zeer getroffen heeft is, dat *alle soorten van hallucinaties en alle phaenomenen, die we in de religieuze literatuur aantreffen en verwantschap met de hallucinaties aanboden, ondergebracht konden worden in de indeeling.*

1) Buber, t. a. p. 54.

2) Zie hoofdstuk I, p. 20.

3) Buber, t. a. p. VIII.

die de hedendaagsche phaenomenologische school heeft uitgewerkt. Dat we op geen enkel phaenomeen stieten, dat de klassificatie dezer school niet toeliet, pleit ten sterkste voor de objectiviteit dezer indeeling.

Na deze opmerkingen over den aard van de verzamelde gegevens, komen we tot de bespreking van hetgeen, in het algemeen gesproken, deze gegevens nog bijdragen tot de oplossing van bepaalde vragen, die het hallucinatieprobleem betreffen. Ik wil echter zelf al dadelijk wijzen op het subjectieve van deze opmerkingen. Het betreft voornamelijk de betrekking tusschen den gedachteninhoud der auteurs van deze gegevens en hun mededeelingen van hallucinatoiren aard, in nauw verband met hun geheele persoonlijkheid en hun ontwikkeling.

Ik meen hierover toch te mogen spreken, daar het materiaal geen andere dan algemeene opmerkingen hierover toelaat (er is immers geen sprake van een pathografie) en omdat tot nu toe over deze vraag slechts spaarzaamelijk eenige opmerkingen gepubliceerd zijn. 1)

Begin ik eerst met te zeggen, dat, wat wel te verwachten was, alle getuigenissen duidelijk het stempel van meerdere of mindere verstandelijke ontwikkeling dragen, maar nog in sterkere mate dat van meer of minder natuurlijke begaafdheid.

Komen er mogelijk in verband met die meerdere ontwikkeling van sommigen onder hen, bij deze groep meer pseudo-hallucinaties en „leibhaftige Bewusstheiten" dan „echte" hallucinaties voor? Aan een bevestigend antwoord op deze vraag kan ik niet ontkomen.

Ik vind bij Augustinus 2), bij Teresa de Adu-

1) Vgl. Jaspers' Referaat over de „Trugwahrnehmungen", t. a. p. 325.

2) Zie no. 15, maar toch maakt de in de Confessiones VIII, 12 meegedeelde den indruk van een „echt" acustische hallucinatie.

mada 1) en Swedenborg 2) bijna uitsluitend pseudo-hallucinaties en „leibhaftige Bewusstheden", terwijl ik bij de minder ontwikkelden: Adelheid Langmann 3), Margaretha Ebner 4), die Schwestern zu Töss 5), afgezien van de taalarmoede 6), die niet de oorzaak kan zijn, veel meer „echte" hallucinaties vond.

Wanneer men zichzelf daarvan overtuigen wil, raad ik aan na elkander „*Het Leven der H. Teresia*", Boek 1 en „*Die Offenbarungen der Adelheid Langmann, Klosterfrau zu Engelthal (herausgegeben von Philipp Strauch 7)*)" te lezen, dan zal het groote verschil duidelijk opvallen.

Een andere vraag is, of de inhoud der hallucinaties aansluit bij den religieuzen gedachteninhoud van den persoon, die ze ons mededeelt. In groote trekken blijkt uit al deze hallucinaties, dat de inhoud uit gegevens bestaat, waarover de persoon krachtens zijn religiositeit reeds beschikte 8).

Toch staat bij elke hallucinatie en pseudohallucinatie het „persönlichkeitsfremde" karakter sterk op den voorgrond. Geen enkele herkent zijn eigen gedachten er in.

1) Zie: „Het boek van haar leven". Een heel enkele maal een aanduiding van een „echte" hallucinatie, maar een man als Poulain krijgt zelfs den indruk, dat ze nooit een „echte" hallucinatie heeft gehad. (Des grâces d'oraison, p. 315.)

2) Swedenborg, Over den Hemel enz. Echter § 235 doet in twijfel trekken, of wel altijd pseudohallucinaties door hem beleefd zijn, maar hierover in het vervolg van dit hoofdstuk, onder B. Pseudohallucinaties nog meer.

3) Die Offenbarungen der Adelheid Langmann, t. a. p.

4) Zie hallucinatie no. 7.

5) Zie hallucinatie no. 5.

6) We vinden tot zelfs bij de minst ontwikkelden het onderscheid tusschen het lichamelijk en het geestelijk zintuig aangeduid.

7) Straatsburg, 1878.

8) Vgl. Müller Freienfels, Psychologie der Religion (1920), I, p. 31: „Der sachliche Inhalt ist in keinem einzigen Falle, den wir kennen, so beschaffen, dass er nicht aus dem Individuum, seinem gesamten seelischen Bestande, stammen könnte".

Maar dragen alle hallucinaties van deze, voor het meeren-deel uit kloosterlingen bestaande, personen een religieus karakter?

Het antwoord met betrekking tot de beschreven hallucinaties, moet, wat de overgroote meerderheid betreft, bevestigend luiden. Dit wil echter niet zeggen, dat deze personen geen andere hallucinaties hadden, want telkens vindt men waarschuwingen, dat men zich in acht moet nemen voor „zinsbegoochelingen van den kant van den duivel“, zooals in die kringen de geijkte uitdrukking was.

Hier volgt dan ook ter verduidelijking een citaat van Teresa de Ahumada, waar zij op het verschil tusschen pseudohallucinaties van Godswege en van den duivel wijst:

„Er zijn trouwens zooveel teekenen, welke hier het onderscheid doen kennen, dat, zoo men ook al een enkelen keer misleid wordt, dit toch niet dikwijls zal geschieden. Zoo de ziel ervaring bezit en bedachtzaam te werk gaat, dan zal zij, meen ik, het onderscheid zeer duidelijk bemerken. Nog afgezien van andere dingen, waaraan men hetgeen ik zeide kan herkennen, missen de woorden elke uitwerking. De ziel neemt ze zelfs niet aan, wel echter die andere, zelfs al valt haar dit nog zoo zwaar. Ook hecht zij er geen geloof aan, integendeel, zij ziet zeer goed in, dat het slechts ijdel gepraat is van het verstand, op dezelfde wijze bijna, als men niets maakt uit een persoon, van wien men weet, dat hij krankzinnig is.“ 1)

Uit dit citaat blijkt, dat de onderscheiding niet op descriptieve verschillen berust, van dien aard, dat bijv. „echte“ hallucinaties „duivelswerk“ zouden zijn en alléén pseudohallucinaties van God zouden komen, maar dat het verschil ligt in het niet passen bij den religieuzen gedachteninhoud

1) Het Leven der H. Teresia, Boek I, Hoofdstuk 25, p. 198.

van den persoon, die ze beleeft, o. a. door het onsamenghangende en onbegrijpelijke.

Toch moet ik nog even opmerken, dat het gevaar voor „duivelswerk” of voor het „werk der eigen verbeelding” naar het eigen oordeel der mystici veel meer de echte hallucinaties dan de pseudohallucinaties aankleeft en deze laatste weer meer dan de „leibhaftige Bewusztheiten”. 1)

Voor ons bewustzijn beteekent een dergelijke opvatting dus, dat het meest de inhoud van de „leibhaftige Bewusztheiten” met de religieuze geaardheid van het individu overeenkomt, die van de pseudohallucinaties reeds minder en die van de „echte” hallucinaties het allerminst. In verband hiermede wil ik nog even wijzen op de geringe beteekenis, die door de mystici zelf toegeschreven wordt aan de hallucinaties, daar voor hen de „unio mystica” de hoofdzaak is. 2)

Ik leg er nog eens den nadruk op, dat ik met een zeker voorbehoud deze bovengenoemde opmerkingen maak, want ter bevestiging hiervan zouden uitgebreide pathografieën noodig zijn.

Hier is nu ook de plaats om nog even op Rulf's opvatting 3) terug te komen, die een nauw verband ziet tusschen het affectieve leven en hallucinaties. En al zal ik niet zoo inconsequent zijn om met hem over een oorzakelijk verband daartusschen te willen spreken, (ik ging er immers vanuit dat de onvolledigheid der gegevens nog geen recht tot aetiologische verklaringen gaf) toch wijst het voorkomen van vele hallucinaties in de religieuze literatuur in die richting, wanneer we namelijk het nauwe verband tusschen religiositeit en gevoelsleven in het oog houden.

1) Zie hoofdstuk IV, no. 23.

2) Vgl. Poulain. „Ces grâces (= de hallucinaties) ont beaucoup moins d'importance que l'union mystique”, t. a. p. 311.

3) Rulf, t. a. p. 260.

II. BESPREKING VAN ELKE GROEP VAN GEGEVENS AFZONDERLIJK.

A. „Echte" Hallucinaties.

Na deze algemeene opmerkingen moeten we bij de „echte" hallucinaties stilstaan. We zagen, dat er slechts bij enkele gevallen sprake was van een gecombineerd hallucineeren in de drie zintuigen: gezicht-, gehoor- en tastorgaan. Dit is hierom van beteekenis, omdat bij de zoogenaamde bekeeringshallucinaties, die heden ten dage in klinieken geobserveerd worden, maar toch ook binnen de grenzen van maatschappelijke geschiktheid voorkomen (o.a. bij de conventikelgangers in de Alblasserwaard), het bijna altijd regel is, dat aan deze hallucinaties de drie genoemde zintuigen deelnemen. Er zijn zelfs onderzoekers, die gemeend hebben, dat dit juist het kenmerkende zou zijn van deze religieuze hallucinaties. 1)

Hoewel het buiten het bestek van dit proefschrift valt, moet toch even de opvatting van Pick tegenover het gecombineerd hallucineeren in deze drie zintuigen vermeld worden. Reeds in 1892 2) eindigt hij de vermelding van een dergelijke waarneming met: „Bemerkenswert erscheint, dass gerade in jenen drei Sphären Halluzinationen zur Beobachtung kommen, deren Territorien in der Rinde aneinander grenzen".

Pick komt hier weer op terug in zijn: „Ueber die Beeinflussung von Visionen durch cerebellar ausgelöste vestibuläre und ophthalmologische Störungen, 3)" waarbij hij

1) De enkele bekeeringshallucinaties, die in de Middeleeuwsche literatuur worden aangetroffen, zijn van anderen aard, want daar valt de nadruk op de extase, gepaard met een lichtstraal of een stem.

2) Mendels Neurologisch Zentralblatt (1892): A. Pick, Beiträge zur Lehre von den Halluzinationen, p. 329 en volg.

3) Zeitschrift für die gesamte N. u. P. (1920), Originalien, Band 56, p. 254 en 255.

de door Specht 1) gemaakte objectie vermeldt, dat namelijk zulk een hypothese alleen dan van waarde is, als men meent bij de hallucinaties met „Sinnestäuschungen" en niet met „Wahrnehmungstäuschungen" te doen te hebben. Dit is het geval, zoolang men waarneming met zintuiggewaardiging identificeert en niet inzielt, dat het in de waarneming gegeven object ons door verschillende zintuigfuncties bereikt. Daarbij komt nog het denkelement 2) in de waarneming, dat niet in de gewaardiging gegeven is. Pick geeft toe, dat op dit oogenblik nog niet met zekerheid een uitspraak hieromtrent mogelijk is.

Daar ik hier geen reuk- en smaakhallucinaties vermeld heb, moet ik toch even meedeelen, dat deze wel voorkomen, al of niet gecombineerd met hallucinaties in andere zintuigen. Het zou te uitvoerig worden, ook daarvan voorbeelden op te nemen, vooral daar ze van geen waarde voor het probleem hallucinatie-pseudohallucinatie zijn.

B. Pseudohallucinaties.

Aan Baillarger 3) komt de eer toe, het eerst er op gewezen te hebben, dat de mystici reeds in de Middeleeuwen onderscheid maakten tusschen meerdere soorten van hallucinaties. Hij haalt dit aan om zijn onderscheid tusschen „hallucinations psychosensorielles" en „hallucinations psychiques" te rechtvaardigen, een onderscheiding, waarover in het literatuuroverzicht reeds gesproken is.

Bij de bespreking van deze kwestie haalt hij uit de „*Lettres spirituelles sur l'oraison*" (een boek, dat hij niet nader aanduidt) aan: „Il y a des locutions et des voix intellectuelles,

1) Specht, t. a. p. 18.

2) Vgl. Messer, t. a. p. 34: „Denkelemente der äusseren Wahrnehmung" (titel van Hoofdstuk 3).

3) Zie literatuuroverzicht en Baillarger, t. a. p. 384 en 385.

qui se font dans l'esprit et dans l'intérieur de l'âme, il y en a d'imaginatives, qui se font dans l'imagination; il y en a de corporelles qui frappent les oreilles extérieures du corps". Hij legt dan den nadruk op het onderscheid tusschen „les voix *intellectuelles*, qui se font dans l'intérieur de l'âme", en „les voix *corporelles*, qui frappent les oreilles extérieures du corps".

Waarschijnlijk heeft hij daarbij een voorbeeld als het volgende voor oogen gehad:

„Het tweede slag van inwendige woorden, zijn de ingedrukte. Zij worden, zonder de bemiddeling van eenigen zin, langs bovennatuurlijken weg somwijlen tot den geest gestuurd, hij weze ingekeerd of niet. Wij noemen ze ingedrukte of „eigenlijke" woorden, omdat de geest eigenlijk gewaar wordt, dat een ander ze tot hem spreekt, zonder dat hijzelf iets daarbij bewerkt. Hieruit blijkt, hoe ze grootelijks verschillen van de woorden, waar wij zoo even over spraken. Hun verschil immers spruit niet alleen hieruit voort, dat de ingedrukte gesproken worden, zonder dat de geest er iets van het zijne toe bijbrengt, zooals hij het in de vorige doet, maar nog, ik liet het opmerken, dat ze somwijlen in den geest opkomen, zonder dat hij ingekeerd zij, ja zelfs wanneer hij er ver van af is te denken op wat hem gezegd wordt, welnu dit gebeurt nooit met de uitgedrukte woorden, die immer het voorwerp raken, dat de geest overwegende was. Deze ingedrukte woorden zijn somtijds heel onderscheidelijk, andere malen zijn zij het minder; want zeer dikwijls zijn zij omtrent deze begrippen, waardoor iets tot den geest gezegd wordt, nu eens als een antwoord, dan weer op een andere wijze. 't Is soms maar een enkel woord, soms twee of meer, somtijds zijn het opeenvolgende woorden, zooals de vorige; gewoonlijk duren ze eenigen tijd, omdat ze de ziel in iets onderwijzen, of met haar over iets handelen,

edoch nimmer mengt de ziel daar iets van het hare bij, want al de ingedrukte woorden slachten die, welke iemand door een ander worden toegestuurd." 1)

Kandinsky 2) wees er al op, dat Baillarger bij zijn psychische hallucinaties voornamelijk zulke „stemmen” op het oog heeft, die hij evengoed, ja zelfs nog beter weergegeven oordeelt met „gedachten” 3) of „taal der gedachten”. 4) Daardoor vallen deze toch eigenlijk in het kader der dwangvoorstellingen.

Het verdient dus aanbeveling boven de indeeling van Baillarger aan die van Kandinsky de voorkeur te geven en dus aan die phaenomenen, waarbij de beschrijving aanleiding zou geven aan „echte” hallucinaties te denken, ware het niet, dat de auteur zelf uitdrukkelijk meedeelde, dat hij dit met zijn geestelijk (inwendig) oog of oor 5) waarnam, den naam van pseudohallucinaties te verbinden.

Wanneer we dus nu nauwkeuriger de in de religieuze literatuur als hallucinaties beschreven verschijnselen splitsen willen, volgen we het best Poulain 6), die tot de volgende indeeling der mystici zelf komt: „Il y a trois espèces de paroles surnaturelles, suivant les facultés de plus en plus nobles qui sont en jeu, l'ouïe corporelle, l'imagination, l'intelligence.

1° *Les paroles extérieures* ou auriculaires sont entendues

1) Joannes a Cruce, Geestelijke werken, Eerste Deel. Bestijging van den Karmel. Gent, 1916, Hfdst. 28, p. 278 volg. Vgl. ook: Hoofdstuk 26, p. 268.

2) Kandinsky, t. a. p. 87—91.

3) Baillarger, t. a. p. 385 en 386.

4) Baillarger, t. a. p. 400.

5) Ook voor de andere zintuigen wordt deze onderscheiding gemaakt, waarvoor ik naar no. 15 verwijs.

6) Aug. Poulain, *Des grâces d'oraison*. Edition 9. Paris, 1914, p. 311 en 312.

par l'oreille, comme le sont les paroles naturelles. On reçoit des sons, mais produits surnaturellement.

2° *Les paroles imaginatives* sont encore formées de mots, comme les précédentes, mais sont reçues directement sans le secours de l'oreille. On peut dire, qu'elles sont perçues par le sens imagiatif. Elles sont comprises, avec les suivantes, sous le nom de paroles intérieures.

3° *Les paroles intellectuelles*. C'est une simple communication de pensées, sans mots, et par suite sans l'emploi d'une langue particulière; „Dieu, dit Ste Thérèse, initie à ce parler sans paroles qui est le langage de la Patrie". (Vie, chap. XXVII.)

Ter verduidelijking voeg ik hier nog aan toe dat Mme de la Mothe Guyon in haar autobiografie 1) de sub 2° genoemde definieert als „les paroles intérieures distinctes", tegenover de sub 3° gerangschikte „la parole de Dieu immédiate — n'est autre que l'expression de son verbe dans l'âme, parole substantielle, qui n'a aucun son ni articulation (cf. Joh. à Cruce)" —.

Wanneer we deze indeeling, ontleend aan de scholastieke psychologie, een indeeling, die ook voor gezichtshallucinaties zoo gemaakt wordt, in de hedendaagsche psychiatrische terminologie willen omzetten, dan zijn „paroles et visions extérieures" „echte" hallucinaties, „paroles et visions imaginatives" pseudohallucinaties en „paroles et visions intellectuelles" „leibhaftige" en „gedankliche Bewusztheiten", wat uit de hiervan in 't vierde hoofdstuk gegeven voorbeelden duidelijk blijkt. 2)

1) La Vie de Mad. de la Mothe Guyon, écrite par elle même.

2) Vergelijk voor een juist begrip van het woord „imagination", dat in de vertaalde gegevens door verbeelding is weergegeven, de volgende zinsnede uit Cardinal D. Mercier: Psychologie I, Louvain, 1908, p. 141: „A la perception, ou — lorsqu'il s'agit du sens de la vue — à l'intuition des choses présentes, nous opposons, sous le nom d'imagination ou de

Over de „visions (resp. paroles) intellectuelles" spreek ik verder bij de „leibhaftige Bewusztheiten".

Eén tegenwerping moet ik trachten te voorkomen. Als men hallucinatie no. 4 leest, dan vindt men ook daar een indeeling in uitwendig tegenover innerlijk gezicht. Daar wordt echter deze onderscheiding zóó gemaakt, dat innerlijk de beteekenis krijgt van „in de extase doorgemaakt". Bij de andere hier bijeenverzamelde gegevens gaat de door Kandinsky gegeven onderscheiding op.

Reeds wees ik in het begin van dit hoofdstuk er even op, dat ik de mededeeling van Swedenborg (no. 14) slechts aarzelend een plaats ingeruimd had. Ik heb dan ook deze mededeeling en de getuigenis van Augustinus (no. 15), die, zooals zijn vorm zien laat, geen beschrijving van een korten tijd geleden doorgemaakte pseudohallucinatie, maar meer een meditatie is over hetgeen hij tot nu toe onderzonden had, door een duidelijk merk (***) van de andere afgescheiden.

Toch vond ik Swedenborg's getuigenis een merkwaardig voorbeeld voor het vormen van een systeem, waarin de pseudohallucinaties ondergebracht waren of waarin ze het uitgangspunt vormden (iets, wat ik niet uit kan maken).

Hier zou men dan een voorbeeld hebben, dat het psychologisch oordeel 1) van den hallucinant beïnvloed was geworden door zijn verstandelijke opvattingen omtrent dergelijke dingen.

conception, la connaissance des choses absentes. In verband hiermede moet ik toch even vermelden, dat Jaspers de pseudohallucinaties „leibhaftige Vorstellungen" noemt. (Jaspers, Zur Analyse der Trugwahrnehmungen, t. a. p. 476.)

Voor de „gedanckliche Bewusztheiten" zie men p. 66 Hoofdstuk III.

1) De definitie van psychologisch oordeel ontleen ik aan Maier, Psychologie des emotionalen Denkens, 1908, p. 193: „es handelt sich hier um die Urteile, in denen ich eigene seelische Erlebnisse auffasse", vgl. ook Jaspers, Zur Analyse der Trugwahrnehmungen, t. a. p. 498.

In dit verband moet ik no. 14 § 235 nog weer even noemen, van welker inhoud (het geluid van de spraak der Engelen) ik reeds zeide, dat ze in tegenspraak komt met zijn eigen bewering, dat hij alleen met een geestelijk oor deze dingen zou hooren.

Het psychologisch oordeel der auteurs van de andere, in het vorige hoofdstuk vermelde, gegevens geeft overigens geen enkele maal reden tot twijfel, wat van groot belang is, met het oog op het maken van gevolgtrekkingen uit de door hen gegeven beschrijvingen.

C. Illusie.

Hiervan heb ik maar één voorbeeld in de religieuze literatuur aangetroffen. Het behoeft ook geen verwondering te wekken, dat deze zoo sporadisch voorkomen, daar we toch steeds in het oog moeten houden, dat Esquirol het was, die op deze onderscheiding wees, waardoor dus tevoren de aandacht der schrijvers op deze omstandigheid niet viel, daar ze niet op descriptisch maar op genetisch terrein ligt.

„Illusie” beteekende toen in tegenstelling met „visioen” — het woord, dat immers voor alle hallucinaties, pseudohallucinaties en „leibhaftige Bewusztheiten” gebruikt werd — zinsbegoocheling van de zijde van den duivel.

Dat, ofschoon deze onderscheiding dus niet gemaakt werd, wel door de mystici steeds in hun wijze van uitdrukken onderscheid gemaakt werd tusschen hetgeen wij pseudo-hallucinatie, hallucinatie of „leibhaftige Bewusztheiten” noemen, pleit zeer sterk voor de kwalitatieve verschillen tusschen deze groepen van phaenomenen, al mag natuurlijk niet uit het oog worden verloren, dat de onderscheiding van deze drie op descriptief, die van hallucinatie-illusie echter op genetisch terrein ligt en een descriptief onderscheid veel spoediger op zal vallen.

D. „Leibhaftige Bewusztheiten“.

Heb ik bij de bespreking van de pseudohallucinaties reeds even vermeld, dat hetgeen de mystici „visions“ resp. „paroles intellectuelles“ noemen, in de hedendaagsche psychologie „leibhaftige Bewusztheiten“ resp. „gedankliche Bewusztheiten“ heet, toch moet ik er op wijzen, dat daarom een „vision intellectuelle“ nog niet een „leibhaftige“ en een „parole intellectuelle“ nog niet een „gedankliche Bewusztheit“ is. Liever zou ik het zóó willen formuleeren: intellectueele hallucinaties zijn „Bewusztheiten“. Veel meer is het van den inhoud der „bewusztheit“ afhankelijk of we met een „leibhaftige“ dan wel met een „gedankliche Bewusztheit“ te doen hebben.

Voor de „gedankliche Bewusztheiten“ verwijs ik naar het slot van hoofdstuk III. Daar voor ons, hedendaagsche menschen, de „gedankliche Bewusztheiten“ niet veel meer op een hallucinatie lijken, kunnen wij ze verder buiten bespreking laten. Anders staat het met de „leibhaftige“.

Eerst moet ik nog rechtvaardigen, dat ik niet het woord „Bewusztheitstäuschungen“ gebruik voor deze verschijnselen, zooals Jaspers doet. „Bewusztheitstäuschung“ toch sluit reeds een oordeelvelling in en ik had uitdrukkelijk bij de bespreking van dit phaenomeen gezegd, dat het al of niet pathologische buiten bespreking zou blijven. Daarom houd ik mij aan het woord „Bewusztheit“. Hierbij komt nog, dat men bij een normale „leibhaftige Bewusztheit“ (bijv. als men in het donker in een kamer loopend plotseling het „gevoel“ krijgt, vlak voor den muur te staan) ook nog niet altijd zeker is, dat men het bij het rechte eind heeft.

Daar dit symptoom van medische zijde nog heel zelden beschreven is en eigenlijk in de religieuze literatuur zijn mooiste voorbeelden heeft, meende ik zoovele gevallen hier-

van te mogen publiceeren, al geef ik toe, dat daardoor het verzamelde materiaal ietwat onevenwichtig geworden is.

Jaspers 1) zegt over de verhouding van deze groep van verschijnselen tot de hallucinaties: „Leibhaftige Trugwahrnehmungen und leibhaftige Bewusstheiten werden uns eher als die Endpunkte einer langen Reihe von Übergängen erscheinen". Dit blijkt vooral uit het laatste voorbeeld duidelijk. Wanneer daarin de schrijfster poogt mede te deelen, wat haar wedervaren is, moet zij zichzelf telkens in de rede vallen, daar haar bewoordingen, naar zij zelf inziet, telkens weer den indruk zouden vestigen, dat zij een hallucinatie of een pseudohallucinatie meedeelt, terwijl zij zich bewust is, dat het verschijnsel van anderen aard is. Telkens legt zij er den nadruk op, dat haar bewustzijnsinhoud onafhankelijk is van haar zintuigen, wat immers het criterium voor een „Bewusstheit" is.

Wat de ruimtelijke bepaaldheid van dit verschijnsel betreft, merkt Jaspers in zijn artikel op, dat hij slechts één geval in de literatuur vond, waarbij geen ruimtelocalisatie werd medegedeeld. Ditzelfde geval komt als no. 22 onder onze gegevens voor. Het valt echter op, dat de overige religieuze „leibhaftige Bewusstheiten" die hier vermeld worden en die niet afkomstig zijn van het door Jaspers geraadpleegde materiaal, weer heel duidelijk de bepaalde ruimtelocalisatie vertoonen, behalve no. 19 en no. 20.

Voor ik echter van dit onderwerp afstap, moet toch nog even aangestipt worden de klaarheid en de duidelijkheid, waarmede zij dit verschijnsel ondervonden. Vooral blijkt dit uit het gedrag van M. M. Alacoque (19) en uit de vergelijking van dit phaenomeen met de gewoonlijk ervaren tegenwoordigheid Gods door Teresa de Ahumada (23).

1) Jaspers, Ueber leibhaftige Bewusstheiten, t. a. p. 157.

Ten slotte verdient nog bijzondere aandacht het realiteitsbewustzijn, dat deze phaenomenen in even sterke mate bezitten als de vroeger besprokene. Voor deze verschijnselen, ook voor die zonder religieuze inhoud, is dit zeer kenmerkend.

III. SLOTOPMERKINGEN.

Nu we eenmaal de pseudohallucinaties uit de religieuze literatuur eenerzijds van de „echte” hallucinaties, anderzijds van de „leibhaftige Bewusstheiten” hebben afgescheiden, blijft ons over na te gaan of deze phaenomenen, die kwalitatief van waarnemingen te onderscheiden zijn (zie de bespreking daarover in hfdst. III), eenig gegeven verschaffen ter beslechting van den strijd tusschen Jaspers en Goldstein. Men zal wellicht de opmerking maken, dat Jaspers toch ook over pseudohallucinaties beschikte en daaruit wel alle te putten bewijsmateriaal gebruikt zal hebben. Hier tegenover moet ik opmerken, dat Jaspers niet zoovele als werkelijk 1) erkende pseudohallucinaties tot zijn beschikking had en dat de door hem gebruikte pseudohallucinaties in hoofdzaak niet als zoodanig erkend worden, al bleken enkelen tot die erkenning wel geneigd.

Eerst zullen we nog eens iets breeder dan in het literatuur-overzicht mogelijk was, uiteenzetten, waarover de strijd loopt. We gaan daarbij uit van de „Leibhaftigkeit”. Hier zullen we om de vele tegenwerpingen der andere onderzoekers van deze school de „Leibhaftigkeit” alleen beschouwen als een qualiteit, die de waarnemingen zeker

1) Vgl. hiermede: „Sicher nachzuweisen dabei ist nur eine Steigerung des religiösen Gewisheitsgefühls, jenes gefühlsmässigen Ueberzeugtseins vom Dasein einer transzendenten Welt, das stärker ist als verstandes-mässiges Beweisen”. Dit zegt Dr. R. Müller-Freienfels in zijn *Psychologie der Religion*, Berlin und Leipzig, 1920, dl. 1, p. 31, bij de bespreking der religieuze hallucinaties.

mede danken aan den „Akt", die aan de waarneming eigen is; van de andere invloeden, die een rol daarbij zouden kunnen spelen, zien we hierbij dan af.

Jaspers 1) scheidt nu streng van elkaar de waarneming op zichzelf met haar „Leibhaftigkeit" en het daarna pas gevelde oordeel over de werkelijkheid dier waarneming (= „Realitätsurteil"). Nu erkent Goldstein in zijn repliek het bestaan van „Leibhaftigkeit" van de waarnemingen, al maakt hij de tegenwerping, dat deze „Leibhaftigkeit" is „ein Ergebnis, das sich ursprünglich auf gewissen bewussten Urteilen aufbaut", wat gezien de wijze, waarop Maier het waarnemingsproces analyseert, geen groote verandering in de opvatting van Jaspers zou teweegbrengen. Toch hecht hij aan die „Leibhaftigkeit" slechts geringe beteekenis en ziet er geen specifiek verschil tusschen waarneming en voorstelling in, zoodat hij oordeelt, dat „das Realitätsurteil nicht mit dem Tatbestand an sich ohne weiteres gegeben ist" 2), en vervolgt: „Wir verstehen jetzt, warum wir die Wahrnehmungen gegenüber den Erinnerungsbildern als wirklich bezeichnen, nämlich weil die Welt, die sie repräsentieren, weit geschlossener und umfassender ist und dadurch

1) Tegenover hem staan schijnbaar Specht en Maier, die meenen dat in de waarneming zelf reeds, zij het dan ook een elementair „Objectivierungsurteil" opgesloten ligt. Toch wijkt die opvatting slechts heel weinig van die van Jaspers af, daar gene onderzoekers naast het „Objectivierungsurteil" ook een „Existentialurteil" onderscheiden, dat met Jaspers' „Realitätsurteil" overeenkomt. Evenals Jaspers leggen zij den nadruk op het „eigene" van de waarneming, wat Maier echter geen „Leibhaftigkeit" maar „Objectivierungszeichen" noemt. Voor alle drie is het echter deze qualiteit, die den waarnemer er toe brengt, het psychisch proces, dat bij hem plaats vindt, voor een waarneming te houden. Om misverstand te voorkomen herhalen wij nog even, dat hier „Leibhaftigkeit" en „Objectivierungszeichen" als hetzelfde worden beschouwd evenals „Realitätsurteil" en „Existentialurteil".

2) Goldstein, Weitere Bemerkungen enz., t. a. p. 508 en 517.

in weit höherem Masse geeignet ist, als Grundlage eines Sichzurechtfindens zu dienen". 1)

Hier valt dus alle nadruk op het realiteitsoordeel, waartegenover dus staat, dat Jaspers door de scheiding, die hij maakt tusschen „Leibhaftigkeit" en Realiteitsoordeel wel degelijk waarnemingsprocessen kent, die in strijd zijn met het realiteitsoordeel, bijv. bij de Zoellnersche lijnen. 2)

Reeds bij de bespreking der pseudohallucinaties wees ik er op, dat zij van een groep personen stammen, die aan beide soorten phaenomenen gelijk realiteitsoordeel toekennen. Waar de auteurs dezer gegevens zelf de werkelijkheid der religieuze pseudohallucinaties evenmin in twijfel trekken als van de religieuze „echte" hallucinaties, bestond er dus voor hen volstrekt geen reden, om de beleefde verschijnselen niet alle van denzelfden aard te achten. Wanneer zij zich dan toch genoodzaakt zien een scheidingslijn te trekken tusschen hallucinaties en pseudohallucinaties, wat uit de beschrijving der kenmerken blijkt, dan wordt daarmee toch wel het zekerste bewijs geleverd, dat pseudohallucinaties en hallucinaties twee kwalitatief verschillende phaenomenen zijn. Het komt mij voor, dat Goldstein een zoo groote waarde aan het realiteitsoordeel bij een hallucinatie hecht, dat hij daaruit het onderscheid tusschen pseudohallucinaties en hallucinaties voor een groot deel verklaard acht, al zegt hij dit nu niet met zooveel woorden. Hij meent, dat tengevolge van het negatief uitvallen van het realiteitsoordeel de beschrijving, die de personen van het ondervonden verschijnsel geven, anders wordt. Immers de meeste per-

1) Goldstein, t. a. p. 525.

2) De verhouding tusschen waarneming en „Existentialurteil" drukt Maier (Psychologie des emotionalen Denkens, p. 153) zóó uit: „das Existentialurteil setzt seinerseits den ursprünglichen Objektivierungsakt voraus" (dus in overeenstemming met Jaspers).

sonen, die pseudohallucinaties hadden, hielden deze niet voor werkelijk, in tegenstelling met hen, die „echte" hallucinaties hadden, bij wie het realiteitsoordeel wel positief uitviel.

Uit de in dit proefschrift vermelde phaenomenen kan men kwalijk concludeeren, dat het realiteitsoordeel van invloed is op de beschrijving van het beleefde verschijnsel. Hieruit blijkt, dat hallucinaties en pseudohallucinaties op zichzelf twee kwalitatief verschillende verschijnselen moeten zijn, waaruit weder voortvloeit, dat waarneming en voorstelling 1) dus niet in elkaar overgaan, zooals Goldstein 2) meende.

Dit argument, meen ik, geeft aan Jaspers, die voor zijn opvatting reeds beschikte over bewijsmateriaal in „nabeelden" en in de uitspraak van den door Binswanger 3) beschreven (overal aangehaalden) patient, een zeer sterken steun, waardoor het mij voorkomt, *dat de strijd beschouwd kan worden als in het voordeel van Jaspers te zijn beslecht.*

Immers de eisch, die Goldstein stelt, dat er eerst een geestelijk gezonde moet komen, die een hallucinatie voor werkelijk houdt, ondanks dat deze met de waar te nemen werkelijkheid in strijd is, is niet redelijk, want zoo eenvoudig als Goldstein het uitdrukt: „dasz ein geistig gesundes Individuum eine Halluzination immer als subjektiven Vorgang erkennen wird", is het niet. Die personen leggen er zich zoo maar niet gelaten bij neer, maar staan voor een hun onbegrijpelijk raadsel, hoe iets, dat ze toch zeker meenen waar te nemen, niet reëel is. Voor hen behoudt de hallucinatie, ook al stemt hij niet met de werkelijkheid overeen, het karakter der waarneming.

1) Zie voor de verhouding tusschen waarneming en hallucinatie en tusschen voorstelling en pseudohallucinatie hoofdstuk III.

2) Zie literatuuroverzicht, p. 38.

3) Lehrbuch der Psychiatrie, Jena (1915), p. 10.

Laat ik nu eindigen met wat nader het sterk uitgesproken realiteitsbewustzijn, dat al de hier verzamelde gegevens bezitten, onder de oogen te zien.

Dit realiteitsbewustzijn is van den volgende aard:

„Wezenlijk gewichtig en beslissend is het, vast te houden dat God de enkele volstreckte werkelijkheid is en de heele empirische werkelijkheid niet volstreckte werkelijkheid is, maar slechts betrekkelijke werkelijkheid bezit. Wij ontzeggen haar geenszins alle aanspraken op werkelijkheid, wij vatten ze ook absoluut niet als een loutere schijn op, maar zij is relatieve werkelijkheid, die haar doel niet in zich zelf, maar in haar betrekking tot God bezit”. 1)

Voor hallucinaties is dit niet vreemd, maar voor pseudo-hallucinaties is dit iets zeer zeldzaams. „Leibhaftige Bewusstheiten” van religieuzen en niet religieuzen aard bezitten het beide even sterk.

We zullen dus moeten nagaan van welke factoren dit werkelijkheidsoordeel afhankelijk is. Goldstein 2) wees aan het slot van zijn eersten arbeid erop, dat het realiteitsoordeel eenerzijds afhankelijk is van de „qualitative Beschaffenheit” der waarneming en anderzijds van de bewustzijnstoestand van den waarnemer.

Berze 3) gaat zoover, dat hij zelfs zeggen durft, dat geen enkele apperceptiehallucinatie, waaronder dus de pseudo-hallucinaties ook vallen, voor werkelijk gehouden zal worden, wanneer er geen „Bewusstseinsenge” bestaat.

Met betrekking tot de hier vermelde pseudohallucinaties, was het dus zaak, na te gaan of deze al dan niet in extatische toestanden beleefd waren.

1) Uit Wobbermin, *Monismus und Monotheismus*, Tübingen 1911, geciteerd door F. Niebergall in „*Lebensinhalt*” (Berlin 1918) p. 381.

2) Goldstein, *Zur Theorie der Hallucinationen*, t. a. p. 1098.

3) Berze, *Bemerkungen zur Theorie der Halluzinationen* (1910), t. a. p. 1010.

Nu zijn zeer zeker de auteurs van de pseudohallucinaties n°. 11, n°. 12 en n°. 13 *niet* in een extatischen toestand geweest, terwijl over die van n°. 10 en n°. 15 geen zekerheid te verschaffen is. Berze zal dus zijn opvatting, dat de „Bewusstseinsenge" zoo'n beslissende rol speelt, moeten wijzigen, wanneer hij deze religieuze pseudohallucinaties onder de oogen ziet.

Ook de „qualitative Beschaffenheit" der waarneming kan het niet geweest zijn, die er de mystici toe bracht, deze pseudohallucinaties voor werkelijk te houden, want wij hebben gezien, dat zij het waarnemingskarakter (= Leibhaftigkeit) missen.

Goldstein's opmerking over het Realiteitsoordeel zou ik dan ook niet aangehaald hebben, ware het niet, dat hij in zijn repliek 1) er op wees, *dat het Realiteitsoordeel een waardeoordeel is*; waarna hij Cassirer 2) aanhaalt: „Der Begriff der Wirklichkeit bestimmt sich also nicht nach dem Sein, der Tatsache an sich, sondern nach dem Wert einer Tatsache als Möglichkeit zur Auffassung und dem Verständnis der Gesamtheit der Tatsachen."

„Diejenigen Dinge, die sich in einer Gruppe widerspruchslös einreihen lassen, bezeichnen wir in diesem Geltungsbereich als wirklich."

In verband met deze opmerkingen moet ik ook Bertschinger 3) citeeren, die, sprekend over hallucinaties in het algemeen, zich op Kraepelin beroepend, het aldus formuleert: „Das der Wirklichkeitswert, die überzeugende Kraft der Halluzination nicht eine Folge ihres Wahrnehmungscharakters, ihrer sinnlichen Deutlichkeit ist, wird

1) Goldstein, Weitere Bemerkungen enz., t. a. p. 524.

2) t. a. p. 524 en 525.

3) Bertschinger, Etwas über Halluzinationen, Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie, Band 74 (1918), p. 269 en p. 270.

neuerdings allgemein zugegeben. Sie sei abhängig von dem Widerhall, den sie in der Seele des Kranken finden", waarbij hij er dan op wijst, dat ook op normaal-psychologisch terrein de overtuigende kracht niet van het waarnemingskarakter van een psychische gebeurtenis afhangt, en eindigt met: „Ueberhaupt wird der subjektive Anteil des Wahrnehmungsaktes noch immer allzu oft unterschätzt oder ganz geleugnet."

Deze pseudohallucinaties, die het waarnemingskarakter niet bezitten, hebben toch dezelfde realiteit voor den auteur als de „echte" hallucinaties. Ze stellen dus Bertschinger in het gelijk, wanneer deze den nadruk laat vallen op de „Widerhall im Seelenleben". 1)

Maar zoo zijn we buiten het eigenlijke terrein der psychologie gekomen en meer speciaal op het terrein van de religieuze waardeoordeelen, één onderdeel dus van het groote gebied van het emotioneele denken, waaraan H. Maier zijn aandacht schenkt in zijn „*Psychologie des emotionalen Denkens*" (Tubingen, 1908 p. 502—512).

Verder onderzoek van religieuze waardeoordeelen zou ons echter op filosofisch terrein voeren, buiten het bestek van dit proefschrift.

Ik wijs er dus alleen op, dat voor de verklaring van het hier behandelde levensverschijnsel de natuurwetenschappelijke en streng psychologische methoden niet geheel toereikend zijn.

1) Kraepelin, Psychiatrie, 8e Auflage (1909), p. 229.

STELLINGEN

STELLINGEN

I

De localisatietheorie der gele vlek van Henschen wordt door zijn mededeelingen nog niet voldoende bevestigd.

II

Goethe's oudste schedelwerveltheorie vindt gedeeltelijke bevestiging in de moderne embryologische vondsten.

III

De drempelwaarde van den lichtzin is nog van meerdere factoren dan van adaptatie en van foveale (resp. extrafoveale) belichting afhankelijk.

IV

Bij typhus abdominalis bezitten de infarcten der milt een eigen pathogenese.

V

Bij infectieziekten is het gebruik van strychnine bij onvoldoende circulatie aan te bevelen.

VI

Het drukpunt van Mac Burney kan als een zône van Head-Mackenzie worden opgevat.

VII

Bij prothesebehandeling is de psychische behandeling van den patient even belangrijk als de technische vervolmaking van het apparaat.

VIII

Wanneer de kinderlijke harttonen gedurende de baring sneller worden (boven 160 per minuut) zonder onregelmatigheid, bestaat er geen indicatie tot spoedig ingrijpen, in tegenstelling met die gevallen, waarbij de harttonen in de weeën-pauzen langzamer dan 100 per minuut worden.

IX

De opvatting van Rakoczy inzake het pepsine-chymosine-vraagstuk is onvoldoende geargumenteed.

X

Binnen physiologische grenzen verandert het aantal witte bloedcellen per kub. m.M. onder invloed van nog andere omstandigheden dan de voedselopname alleen.

XI

Er bestaat geen reden een afzonderlijke alimentaire koorts bij zuigelingen aan te nemen.

XII

Röntgenoskopisch is een ziekelijke aandoening van een kaakholte niet uit te sluiten.

XIII

De proeven van Levinsohn geven geen inzicht in het ontstaan van bijziendheid in het menschelijk oog.

XIV

Jeuk bij huidziekten wordt zeer waarschijnlijk door prikkeling van specifieke huidzenuwelementen veroorzaakt.

XV

In het leerplan der lagere school diene de theorie, maar vooral ook de praktijk der gezondheidsleer te worden opgenomen.

XVI

Het ware zeer gewenscht Encyclopaedie der Medische Wetenschap te onderwijzen, in nauw verband met de geschiedenis der Medicijnen.

